

Václav Zeman

Být Němcem znamená být luteránem

Němečtí evangelíci
na Děčínsku a Šluknovsku
v 19. a 20. století

Být Němcem znamená být luteránem

Němečtí evangelíci na Děčínsku a Šluknovsku
v 19. a 20. století

Václav Zeman

Recenzovali:

doc. PhDr. Marie Macková, Ph.D.

prof. PhDr. Zdeněk R. Nešpor, Ph.D.

Na obálce: Posvěcení evangelického kostela v České Kamenici dne 10. srpna 1930

Kniha vychází s finanční podporou prostředků na institucionální výzkum
Filozofické fakulty Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem
pro rok 2025.

Vydaly

Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz

Filozofická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem

www.ujep.cz

Praha 2025

Redakce Josef Lesák

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2025

© Filozofická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem,
2025

© Václav Zeman, 2025

Cover photo © SOKA Děčín, 2025

Photography © Archiv města Ústí nad Labem; ČCE Rumburk; Petr Joza; Oblastní
muzeum Děčín, pobočky Rumburk a Varnsdorf; Jaroslav Skopec; SOKA Děčín;
Václav Zeman, 2025

ISBN 978-80-246-6146-9

ISBN 978-80-246-6159-9 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Rodičům.

Obsah

Úvod	11
Cíle, metodologie a struktura	13
Literatura	16
Prameny	24
I. Čas pronásledování i tiché tolerance (1620–1781)	28
I.1 Evangelíci na Děčínsku a Šluknovsku v době pobělohorské	31
I.2 Evangelíci na zemské hranici při řece Křinici – náboženská tolerance v době předtoleranční	41
II. Čas tolerance (1781–1861)	45
II.1 Evangelíci v Zadních Doubicích v době toleranční	49
II.2 Tajní nekatolíci v Růžové a misie obnovené Jednoty bratrské z Ochranova (1840–1860)	53
II.3 Příchod evangelíků do Podmokel a okolí v první polovině 19. století	61
II.4 Založení a počátky evangelického sboru v Podmoklech	67
II.5 Evangelický luterský královsko-saský sbor úředníků v Podmoklech	69
III. Čas rozkvětu a doba války (1861–1918)	73
III.1 Počátky evangelických sborů v průmyslových centrech Děčínska a Šluknovska	84
III.2 Evangelický sbor v Rumburku a kontakty se saskou církví	93
III.3 Počátky evangelického sboru v Růžové za spolupráce s Unitas Fratrum	97
III.4 Založení nových farností a vývoj evangelické církve do konce 19. století	105
III.5 Evangelické kostely na Děčínsku a Šluknovsku v 19. a na začátku 20. století	117

III.5.1	Rumburk	118
III.5.2	Růžová	122
III.5.3	Podmokly	126
III.5.4	Varnsdorf	130
III.5.5	Exkurz: Evangelický kostel	134
III.6	Evangelické hřbitovy a pohřby v 19. století	141
III.7	Vývoj protestantského školství na Děčínsku a Šluknovsku do první světové války	148
III.7.1	Rumburk	150
III.7.2	Růžová	155
III.7.3	Podmokly	156
III.8	Hnutí Los von Rom a jeho důsledky	168
III.9	Vznik nových kazatelských stanic na přelomu století	172
III.10	Evangelické sbory Rumburk, Růžová a Podmokly před první světovou válkou	177
III.10.1	Exkurz: Význam evangelické historiografie pro evangelickou církev	187
III.11	Kazatelské stanice růžovské farnosti jako typ sboru nenaplněných emancipačních ambicí	192
III.12	Varnsdorf jako nejmladší farní sbor regionu a jeho vývoj do roku 1914	203
III.13	První světová válka a útlum činnosti církve	210
IV.	Čas obnovy a růstu (1918–1938)	223
IV.1	Obnova církevního života po první světové válce	235
IV.1.1	Exkurz: Vybrané problémy liturgie	246
IV.2	Konjunktura před hospodářskou krizí	249
IV.3	Dlouhá cesta k evangelickému kostelu v České Kamenici	265
IV.4	Spor evangelického faráře Alfreda Prägera s presbyteriem podmokelského sboru, založení a činnost bratrské obce v Podmoklech	272
IV.4.1	Exkurz: Němečtí evangelíci a ekumena mezi válkami	285
IV.5	Sbory ve třicátých letech, nejmladší generace duchovních a postoj k nacismu	288
IV.5.1	Exkurz: Životní běh evangelického duchovního	307
IV.6	Práce s mládeží v německé evangelické církvi na Děčínsku a Šluknovsku	313
IV.7	Pěvecké hnutí německé evangelické církve na Děčínsku a Šluknovsku a Hans Mrozek	319
V.	Čas úpadku a zániku (1938–1945/46)	329
V.1	Kostel v Dolní Poustevně jako nejmladší evangelická sakrální stavba regionu	334
V.2	Evangelická církev na Děčínsku a Šluknovsku v roce 1938 a za druhé světové války	340

V.3 Poválečná situace, vysídlení německých obyvatel a zánik církve	359
VI. Čas konců i nových začátků (po roce 1945)	367
VI.1 Sudetoněmecká evangelická církev po roce 1945 a její stopy z Děčínska a Šluknovska	373
VI.2 Evangelické kostely na Děčínsku a Šluknovsku po roce 1945	383
VI.2.1 Česká Kamenice	384
VI.2.2 Dolní Poustevna	386
VI.2.3 Podmokly (Děčín)	386
VI.2.4 Rumburk	387
VI.2.5 Růžová	388
VI.2.6 Varnsdorf	390
 Závěr	 393
 Prameny a literatura	 402
Archivní prameny	402
Výpovědi pamětníků	404
Periodika	404
Schematismy a legislativní normy	405
Internetové zdroje	405
Literatura	406
Seznam vyobrazení	423
Barevná příloha	426
Seznam zkratk	427
Resumé	429
Osobní rejstřík	436
Místní rejstřík	443
Přílohy	450
Počty členů evangelických sborů na Děčínsku a Šluknovsku	450
Přehled evangelických duchovních na Děčínsku a Šluknovsku	450

Úvod

Propagandistické heslo „Být Němcem znamená být luteránem“¹ představovalo v českých zemích v době svého vzniku na konci 19. století spíše nedostižné přání nežli skutečný stav věci. Protestantské vyznání bylo v Předlitavsku již po více než jedno století tolerovanou konfesí, od roku 1861 formálně zrovnoprávněnou s katolicismem. Ačkoli se ve veřejném prostoru protestantské vyznání stalo dokonce politickým požadavkem, ani po přestupovém hnutí na přelomu 19. a 20. století se k tomuto vyznání nehlásilo více nežli 5 % německojazyčné populace v českých zemích. K osvětlení problematiky je ale třeba vrátit se o několik století zpět.

Náboženská reformace představuje škálu hnutí směřujících k obnově křesťanství raného novověku reagujících na dobové nešvary římskokatolické církve a současně přinášejících nové pohledy na křesťanské učení. Pro problematiku této knihy je určující reformní učení Martina Luthera první poloviny 16. století. Uveřejnění 95 tezí ve Wittenbergu roku 1517 mělo vést k obrodě západního křesťanství. Lutherovo učení o ospravedlnění pouhou Boží milostí a pouhou vírou (*iustificatio sola gratia, sola fide*), stejně jako jeho důraz na Písmo svaté jako jedinou normu řádu a praxe církve (*sola Scriptura*) představovaly myšlenky

1 „Deutsch sein, heißt lutherisch sein.“ Archiv Biskupství litoměřického (dále jen ABL), Sbírka farních kronik, Memorabilien-Buch der Pfarre Rumburg 1759–1942, nepaginováno, zápis z roku 1899 uvádí toto heslo jako devízu hnutí Los von Rom. Nárok být pravými Němci si nečinili ale pouze evangelíci. Také u katolíků je doloženo obdobně koncipované heslo, a sice „Deutsch sein, heißt katholisch sein und katholisch sein, heißt deutsch sein“. Srov. Dagmar Oupická: *Historie sboru Jednoty bratrské v Jablonce nad Nisou do roku 1945*, diplomová práce, ETF UK, Praha 2008, s. 102.

natolik revoluční, že vznik nové věrouky i církve se ukázal snazším nežli reforma stávající církve.²

Nová nauka si získala své příznivce, kolem Luthera soustředění teologové v čele s Filipem Melancthonem definovali nové vyznání předložené na říšském sněmu v Augsburgu roku 1530. Touto augsburskou konfesí byla roztržka s katolickou církví dokonána. Lutherovo učení se v raném novověku rozšířilo i do německojazyčných oblastí Čech, kde mnohá příhraniční panství držela šlechta původem z Míšeňska, která jako světská vrchnost novou víru ordinovala shora. Odezvu nacházela Lutherova reforma také ve městech, zejména v horních městech severočeského Krušnohoří.³

S uvedeným náboženským směrem se pojí specifická terminologie, které je vhodné věnovat se hned v úvodu. Pojem „evangelické církve“ zahrnuje taková náboženská společenství, která vzešla z reformace 16. století, mezi něž se řadí především luteránství (augsburské vyznání; a. v.) či kalvinismus (reformní učení Jeana Kalvína; též helvetské či reformované vyznání; h. v.). Ve zjednodušeném přístupu lze takové církve v českém historickém a náboženském diskursu označit rovněž za protestantské, přičemž tento termín má svůj původ v protestu podaném evangelickými stavy na sněmu ve Špýru v roce 1529. I při vědomí toho, že termíny „evangelický“ či „evangelíci“ mají širší význam nežli „luteránský“ či „luteráni“, bude jich užíváno i v těch případech, kdy nebude nutné odlišovat jednotlivé konfese.⁴

Pozornost knihy se upírá především na německojazyčné prostředí českých zemí s přeshraničními přesahy zejména do Saska. Ačkoli se německojazyčným evangelíkům v českých zemích po roce 1781 dostává v české historiografické produkci stále větší pozornosti, nemohou se badatelské výsledky co do četnosti produkce ani hloubky poznání rovnat zpracování historie českojazyčné evangelické církve.⁵ Tato disproporce

2 Srov. kupř. Thomas Kaufman: *Vykoupení a ztracení. Dějiny reformace*, Praha 2020, kde i další literatura.

3 K problematice srov. kupř. Michaela Hrubá et al.: *Sola fide – Pouhou vírou. Luterská šlechta na Ústecku a Děčínku a její kulturní dědictví*, Ústí nad Labem – Praha 2019.

4 Pro základní orientaci a širší definice zde užívaných pojmů lze doporučit příručky jako Pavel Filipi: *Křesťanstvo. Historie, statistika, charakteristika křesťanských církví*, 3. vyd., Brno 2001; Týž et al.: *Malá encyklopedie evangelických církví*, Praha 2008.

5 K historiografii českých církevních dějin 19. a 20. století a jejím problémům podrobněji Jaroslav Šebek: *Zkoumání církevních dějin v období první republiky – bílá místa a další směry bádání*, in: *České církevní dějiny ve druhé polovině 20. století*, ed. Libor Jan, Brno 2000, s. 69–77; Zdeněk R. Nešpor: *Ne/náboženské naděje intelektuálů. Vývoj české sociologie náboženství v mezinárodním a interdisciplinárním kontextu*, Praha 2008; Pavol Maláč – Pavel Marek – Jiří Hanuš (ed.): *Církve 19. a 20. století ve slovenské a české historiografii*, Brno 2010.

dříve vedla k opomíjení německých evangelíků v syntézách církevních i obecných dějin či k umenšení jejich významu. S potěšením lze konstatovat, že se situace posledních let značně zlepšila a těmto komunitám se v syntetizujících pojednáních k dějinám luteránů⁶ či náboženským dějinám 19. století⁷ dostává patřičného zastoupení. Přesto poznání německojazyčného nekatolického prostředí stále ztěžuje absence základního výzkumu,⁸ ať se jedná o historii sborů a kostelů, biografie významných duchovních nebo témata z hospodářských či sociálních dějin církve.⁹

Tato kniha, která představuje primární pramenný výzkum, se nemezuje na dějiny jedné farnosti, jakkoli by se takové poznání jevílo záslužné, ale chce na příkladu – byť poněkud uměle vytvořeného – územního celku nabídnout pohledy do dějin čtyř farností a několika menších sborů a na zvoleném území nabídnout širší pohled umožňující zkoumání určitých trendů.

Cíle, metodologie a struktura

Cílem této knihy, která vychází z autorovy disertační práce,¹⁰ je poznání správy německojazyčné části evangelické církve a. v. před rokem 1918 a poté Německé evangelické církve v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, a to jak na obecné rovině, tak na území farností jako nejnižších správních jednotek. Na úrovni farností se jedná o zkoumání činnosti sborů reprezentovaných presbyterii (staršovstvy) i působení duchovních, a to jako dvou složek, jejichž činnost nemusela být ve vzájemném souladu. Je třeba

6 Jiří Just – Zdeněk R. Nešpor – Ondřej Matějka et al.: *Luteráni v českých zemích v proměnách staletí*, Praha 2009.

7 Zdeněk R. Nešpor et al.: *Náboženství v 19. století. Nej církevnější století, nebo období zrodu českého ateismu?*, Praha 2010.

8 Tak kupř. Ilja Burian – Jiří Melmuk – Eva Melmuková-Šašecí (ed.): *Evangelici v rané toleranční době v Čechách a na Moravě*, 1.–8. díl, Praha 1995 (souborně v doplněné verzi jako Eva Melmuková (ed.): *Evangelici v rané toleranční době v Čechách a na Moravě*, Neratovice 2017) či Zdeněk R. Nešpor: *Století evangelických časopisů 1849–1948*, Praha 2010.

9 Alespoň pro dobu meziválečného Československa se dostalo zpracování dějinám Německé evangelické církve v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Maria Heinke-Probst: *Die Deutsche Evangelische Kirche in Böhmen, Mähren und Schlesien 1918–1938 (–1946). Identitätssuche zwischen Nationalität und Bekenntnis*, Leipzig – Berlin 2012 (tato práce je v textu citována jako M. Heinke-Probst: *Die Deutsche Evangelische Kirche*). Srov. též sondu Peter C. A. Morée: Vztahy německy mluvících evangelíků v Československu k nacionalismu v letech 1918–1946, in: Miloš Havelka et al.: *Víra, kultura a společnost. Náboženské kultury v českých zemích 19. a 20. století*, Červený Kostelec 2012, s. 63–86.

10 Václav Zeman: *„Být Němcem znamená být luteránem.“ Němečtí evangelici na Děčínsku a Šluknovsku v 19. a 20. století*, disertační práce, FF UJEP, Ústí nad Labem 2022.

se ptát, v čem spočívala jejich rozdílná východiska, která se často stávala předmětem sporů, nezřídka určujících i vývoj evangelických sborů na úrovni farností. Sonda uskutečněná na příkladu Děčína a Šluknovska by měla dát též nahlédnout do vztahů s nadřízenými orgány, v meziválečném období po redukci církve i s jejím vedením, reprezentovaným zejména prezidentem Erichem Wehrenfennigem. Výzkum se soustředí nejen na organizačně-správní stránku problematiky, ale též vnitřní život sborů, jejich aktivity na poli náboženského života uskutečňující se v pestrých formách festivit, na poli práce s mládeží či aktivitou v pěveckém hnutí. Opomenuto nezůstalo ani evangelické školství jako specifická součást vzdělávacího systému habsburské monarchie i meziválečného Československa. Kniha se věnuje okolnostem a průběhu výstavby kostelů a dalších církevních budov nejen jako předpokladů pro další rozvoj náboženského života, ale též jako forem reprezentace. Ostatně tyto stavby jsou nejviditelnějšími pomníky německé církve po roce 1945. S náboženským životem se pojí i religiozita protagonistů, na jejíž zkoumání není rezignováno ani při vědomí toho, že se jedná o téma nejhůře uchopitelné a při skladbě dochovaných pramenů i velmi obtížně poznatelné.

Při vědomí značné role zástupců sborů prezentovaných zejména duchovními autoritami dojde uplatnění biografická metoda. Životopisný i teologický profil aktérů, kteří duchovní úřady zastávali i v jiných lokalitách, může nabídnout jejich širší využití při zkoumání dějin jiných sborů či v celocírkevním horizontu.

Jako území, na němž se výzkum realizoval, byl zvolen novodobě utvořený územněsprávní celek, a sice okres Děčín v hranicích z roku 1960. Na tomto územním celku existovaly před rokem 1945 čtyři evangelické farnosti. V jižní části regionu se jednalo o farnosti Podmokly-Děčín a Růžovou, v severně ležícím Šluknovském výběžku pak farní sbory Rumburk a Varnsdorf. Tam, kde prostor vymezeného okresu evangelické farnosti překračovaly, došlo k upřednostnění hranic farních obvodů evangelické církve (př. Kamenický Šenov). Historicky se jedná o dva územní celky, a sice Děčínsko a Šluknovsko, ostatně i v minulosti oddělené hranicemi seniorátů a později církevních krajů. Diference regionů nabízí projevy odlišných tendencí či specifik vývoje.¹¹

Zkoumané území představuje prostor severočeského příhraničí sousedícího se Saskem. V 19. století oblast prošla rozsáhlou industrializací,

11 V textu se uplatňují současné názvy obcí při vědomí toho, že ve sledované době se užívalo primárně německojazyčného pojmenování. Jen některá sídla disponovala českými ekvivalenty, které ale mohou být odlišné od současné úřední podoby jmen obcí. Užívání dobových názvů obcí by tak činilo čtení i porozumění textu obtížným.

průmysl zde nacházel nebyvalé možnosti podpořené příchodem podnikatelů ze zahraničí, velmi často s původem v evangelickém prostředí. Severněji položený a k zemské hranici blíže situovaný Šluknovský výběžek, kde se ještě ve druhé polovině 17. století jen stěží uplatňovala rekatolizace, se v průběhu 18. a 19. století proměnil natolik, že se regionu dle silné římskokatolické religiozity dostalo přívzviska „Černý kout“. Mnoho zdejších rodáků se uplatnilo na místech římskokatolických duchovních, a to včetně několika litoměřických biskupů, takže právě barva liturgického oděvu kněží dala této oblasti výše uvedené pojmenování. Zároveň zde ale od poloviny 19. století nacházely odezvy alternativní religiozní proudy jako německý katolicismus i starokatolictví, geografická poloha nadto poskytovala prostor pro působení misíí obnovené Jednoty bratrské z hornolužického Ochranova (Herrnhut).

Časový rozsah práce vymezují léta 1781 až 1945. Toleranční patent z roku 1781 poskytl vybraným církvím trpěnou existenci a umožnil vznik sborů evangelické církve a. a. h. v. Ačkoli na Děčínsku a Šluknovsku byly první evangelické sbory zakládány až po polovině 19. století, již v době předbřeznové se rozvíjel náboženský život postupně se zde usazujících nekatolíků a docházelo k jejich organizaci. Vzhledem k zaměření na německojazyčné evangelíky tvoří horní časovou hranici rok 1945, resp. 1946, kdy s odchodem německojazyčných obyvatel zaniká i struktura německé evangelické církve. Navzdory tomu kniha zpracovává značné časové přesahy, ať do doby předbělohorské reformace a následné rekatolizace, tak do období po roce 1945, které představuje epilog tématu.

Text publikace je strukturován do šesti kapitol časově vymezených přelomovými lety v dějinách evangelických církví. Každé z nich předchází obecně zaměřená stať, která představuje epochu v obecných církevních dějinách a celostátním vývoji. Poté následují podkapitoly různého tematického zaměření, které sledují dílčí problematiku ve studovaném regionu. Hlavní výklad doplňuje pět exkurzů, které pojednávají konkrétní vybrané téma v širších souvislostech nezřídka s překročením regionálního rámce a za jiného metodologického uchopení. Tematizuje a zobecňuje určitý jev, usiluje o širší platnost, je založeno na zkoumaném regionu, hledá ale i analogie mimo Děčínsko a Šluknovsko. Závěr patří shrnutí a zobecnění výsledků výzkumu.¹²

12 Kniha završuje dlouholetý autorův výzkum v oblasti německých evangelíků v severních Čechách, a proto jsou zde využity texty dříve publikovaných studií i autorových vysokoškolských kvalifikačních prací. S ohledem na koncepci a rozsah knihy byly tyto texty přepracovány, mnohdy kráceny, jindy naopak doplněny o další informace. V poznámkovém aparátu je na

Literatura

Historické bádání o českojazyčné části evangelické církve a jejích sborech několikrát shrnul především Zdeněk R. Nešpor,¹³ ze starších prací lze uvést klasické přehledy Jana B. Čapka,¹⁴ Františka Kutnara a Jaroslava Marka¹⁵ či Josefa Hanzala.¹⁶ Naopak dlouhodobě menší zájem je věnován německojazyčným sborům v českých zemích i německé evangelické církvi a pochopitelně i její historiografii. Následující přehled si rozhodně nenárokuje úplnost výčtu, má spíše upozornit na některé důležité práce, přičemž největší pozornost bude věnována sledovanému regionu.

Nejstarší pokusy o tematizování vlastních dějin představují kronikářské záznamy. Autoři – zpravidla duchovní či učitelé – usilovali o záznam soudobých pamětihodných událostí pro budoucí uchování, někdy se snažili studiem ve sborovém archivu dobrat okolností vzniku a nejstarších dějin sborů, k nimž přicházeli. Tak v Habřině, nejstarším německojazyčném severočeském tolerančním evangelickém sboru, měla být kronika založena snad již v rané době toleranční.¹⁷ V Růžové na Děčínsku lze předpokládat letopisnou činnost u vikáře Conrada Augusta Becka,¹⁸ pro Podmokly se dochovaly dva svazky školní kroniky, retrospektivně vedené od počátků evangelického sboru,¹⁹ stejně jako pro Rumburk.²⁰ V České Kamenici existovala kronika evangelického sboru, dnes již nedochovaná.²¹ Začátkem čtyřicátých let 20. století pověřil kurátor podmokelské

tyto starší texty odkazováno pouze v těch případech, kdy nabízejí větší šíři či hloubku zpracovávaného tématu. V ostatních případech je odkazováno na primární zdroje.

13 Uvedme alespoň Z. R. Nešpor: *Ne/náboženské naděje*.

14 Jan Blahoslav Čapek: *Československá literatura toleranční 1781–1861*, díl 1–2, Praha 1933. Stručný přehled pak ve stejné době podává Ferdinand Hrejsa: *Evangelická theologie*, in: *Československá vlastivěda*, sv. 10: *Osvěta*, ed. Václav Dédina, Praha 1931, s. 230–238.

15 František Kutnar – Jaroslav Marek: *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví*, Praha 1997.

16 Josef Hanzal: *Cesty české historiografie 1945–1989*, Praha 1999.

17 Jan Smetana: *Vyprávěcí prameny dějepisné vzniklé v Litoměřickém kraji do roku 1835, Sborník archivních prací* 22 (1972), s. 272.

18 Z jeho působení po odchodu z Růžové se zachovala řada jeho deníků (Unitätsarchiv der Evangelischen Brüder-Unität /dále jen UA/ Herrnhut, fond Nachlass Conrad August Beck, neinventarizováno, deníky z let 1886–1906), určitá forma poznámek mohla předcházet jeho zpracování dějin růžovského sboru (srov. Conrad August Beck: *Geschichte der Entstehung der evangelischen Filialgemeine A. C. in Rosendorf*, Herrnhut 1871).

19 Státní oblastní archiv v Litoměřicích – Státní okresní archiv Děčín (dále jen SOKA Děčín), fond Evangelická obecná škola (dále jen EOŠ) Podmokly, inv. č. 1 a 2, kronika I a II.

20 ČCE Rumburk, sborový archiv, školní kronika 1 a 2.

21 Její existence je doložena již v začátcích sboru. SOKA Děčín, fond Filiální sbor německé evangelické církve (dále jen FilSNEC) Česká Kamenice, inv. č. 1, zápis č. 9 z 1. 2. 1903 či zápis č. 25 z 25. 2. 1906.

obce evangelického učitele Friedricha Rollwagena sepsáním sborové kroniky, který to však pro vyřízení odmítl.²² Kroniky byly druhem písemností, jež si po druhé světové válce odcházející němečtí obyvatelé z Československa nezřídka odnesli s sebou. Až po desetiletích se mohly vrátit do veřejného archivu. Takový byl i osud sborové kroniky z Rumburku, která až do roku 1991 zůstala v držení posledního evangelického faráře Herwiga Klementa a dnes je uložena v bavorském státním archivu.²³ Na tyto kroniky navazovaly od druhé poloviny 19. století práce místních duchovních, tentokrát ale již vydávané tiskem, které sice mají poněkud odlišný charakter, v mnohém ale se staršími kronikami s retrospektivními pasážemi historiografického zaměření nezapřou obsahovou příbuznost. Lze je tedy vnímat jako předstupeň tiskem publikovaných dějin sborů sestavovaných evangelickými duchovními.

Po polovině 19. století se vedle kronik začínají ve větší míře objevovat historické práce z dějin církve a jejích sborů s akcentem na předbělohorskou dobu. Předně pokračují práce evangelických duchovních, kteří zpracovávají také dějiny protestantismu doby předbělohorské. Na druhé straně se témata stávají atraktivními pro regionální badatele bez konfesionální motivace. Na Děčínsku se jedná zejména o díla Amanda Paudlera včetně jeho edice letopisu benešovského předbělohorského pastora, jenž je dodnes značným zdrojem poznání této epochy v tomto regionu,²⁴ avšak nejčtenější v tomto směru byla produkce regionálního historika Emila Nedera.²⁵

Z řad církevních historiků je na prvním místě třeba jmenovat saského duchovního Heinricha Johanna Scheufflera, který své úsilí zaměřil jak na podporu sborů vznikajících na přelomu 19. a 20. století, tak na jejich reprezentaci na poli historiografie. Vydával práce o historii jednotlivých sborů zejména se zaměřením na období doby předbělohorské, kdy většina zdejšího obyvatelstva byla luterského vyznání.²⁶ Takové publikace se podílely nejen na budování identity církve a jejích sborů připomínáním tohoto slavného období, ale jejich úkolem byla též propagace mladých

22 SOKA Děčín, fond Farní sbor německé církve evangelické (dále jen FSNEC) Podmokly, inv. č. 66, kart. č. 29, dopis učitele Rollwagena z 8. 3. 1942.

23 Bayerisches Hauptstaatsarchiv München (dále jen BayHStA), Sudetendeutsches Archiv (dále jen SdA), fond Archiv der Johannes-Mathesius-Gesellschaft, fasc. 204.

24 Amand Paudler: *Pastor Schlegel's Chronik von Bensen*, Bensen 1887.

25 Kromě vydaných článků a publikací srov. také jeho rukopisná excerpta a torza zpracování dějin reformace na Děčínsku uložené v jeho pozůstalosti. SOKA Děčín, fond Neder Emil.

26 Kupř. historie evangelické církve v Kadani (*Evangelische Kirchen-Zeitung für Oesterreich* /dále jen *EKZfÖ*/ 20 /1903/, s. 283–284), České Kamenici (*EKZfÖ* 21 /1904/, s. 137–139) či Benešově nad Ploučnicí (*EKZfÖ* 22 /1905/, s. 309–311, 328–330).

sborů vedená snahou o získání duchovní či materiální podpory v protestantské cizině.

Historii evangelických církví v Rakousku před rokem 1918 byla věnována pozornost již v první polovině 20. století. Z klasických prací je nutno uvést především rozsáhlé dílo profesora vídeňské univerzity Georga Loescheho.²⁷ Prostor pro publikování studií z dějin protestantismu poskytovalo jako nejdůležitější periodikum *Jahrbuch der Gesellschaft für Geschichte des Protestantismus in Oesterreich*, kde se dostalo rozsáhlejšímu zpracování dějin sborů v Jablonci nad Nisou,²⁸ Trutnově,²⁹ Olomouci³⁰ i Plzni,³¹ ale též Scheuflerově studii specializované na česko-saskou migraci evangelických duchovních.³² Tři ročníky byly věnovány studii výše zmíněného profesora Loescheho o českých exulantech v Sasku, která reflektuje i dobu po vydání tolerančního patentu.³³

Jako zástupce monografických zpracování z českojazyčného prostředí uveďme dějiny evangelického sboru a. v. v Křížlicích,³⁴ opominout rozhodně nelze souborné zpracování historie i soudobé situace sborů evangelické církve helvetského vyznání v českých zemích vydané u příležitosti stého výročí uveřejnění tolerančního patentu císaře Josefa II.³⁵ Příležitostné tisky ke sborovým výročím představují časté typy takových publikací.³⁶ Knižnímu zpracování historie před rokem 1918 se dostalo

27 Georg Loesche: *Von der Duldung zur Gleichberechtigung. Archivalische Beiträge zur Geschichte des Protestantismus in Österreich 1781–1861*, Wien – Leipzig 1911; Týž: *Deutsch-evangelische Kultur in Österreich-Ungarn*, Leipzig 1915; Týž: *Inneres Leben der österreichischen Toleranzkirche. Archivalische Beiträge zur Kirchen- und Sittengeschichte des Protestantismus in Österreich 1781–1861*, Wien – Leipzig 1915; Týž: *Geschichte des Protestantismus im vormaligen und im neuen Österreich*, Wien 1930.

28 Arthur Schmidt: *Das Evangelium in Gablonz und Umgebung, Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Oesterreich* (dále jen *JGGPÖ*) 15–16 (1894–1895).

29 Týž: *Das Evangelium in Trautenau und Umgebung, JGGPÖ* 18–19 (1897–1898).

30 Paul Diedic: *Die Geschichte des Protestantismus in Olmütz, JGGPÖ* 52–57 (1931–1936).

31 Carl Julius Bauer: *Das Evangelium in und um Pilsen, JGGPÖ* 23–24 (1902–1903). Vyšlo též separátně, srov. níže.

32 Johann Scheufler: *Der Zug der österreichischen Geistlichen nach und aus Sachsen, JGGPÖ* 6–24 (1885–1903).

33 Georg Loesche: *Die böhmische Exulanten in Sachsen* (= *JGGPÖ* 42–44), Wien – Leipzig 1923.

34 Bohdan Kutlík: *Zrcadlo křížlické neb Dějiny církve evangel. aug. vyznání*, Křížlice 1881.

35 Ludvík Bohumil Kašpar (ed.): *Památník reformované církve Českomoravské obsahující popsání všech sborů evangelických h. v. v Čechách a na Moravě v jubilejním roce 1881 stávajících*, Praha 1881.

36 Carl Anton Tobias: *Beiträge zur ältesten Geschichte der evangel.-lutherischen Kirche und deren Diener in den Herrschaften Reichenberg, Friedland, Grafenstein, Gabel und angehörigen Ortschaften der heutigen evangelisch-lutherischen Gemeinde zu Reichenberg in Böhmen. Eine Festgabe zur Weihe der neuerebauten evang.-luth. Kirche in Reichenberg am 21. October 1868 und zum Besten dieser Kirche*, Reichenberg 1868; *Festschrift zur Feier des 50jährigen Bestandes der evangelischer Gemeinde A. B. Reichenberg (Deutschböhmen). 50 Jahre Pfarrgemeinde 1862–1912*, Reichenberg 1912; Friedrich Müller: *Aus der Geschichte des Protestantismus in Olmütz. Festschrift zur Doppeljubiläumsfeier der*

německojazyčným sborům v Aši,³⁷ Praze,³⁸ Plzni,³⁹ Chebu,⁴⁰ Karlových Varech⁴¹ či Smržovce.⁴² Také na Děčínsku a Šluknovsku se setkáváme s obdobně zaměřenou literaturou, ať se jedná o příležitostné tisky propagačního charakteru o počátcích sboru v Rumburku,⁴³ či o podrobně zpracovanou historii prvních let sboru v Růžové z pera vikáře Conrada Augusta Becka,⁴⁴ na něhož navázal zmíněný Heinrich Johann Scheuffler.⁴⁵

V meziválečném období se tištěná produkce zaměřovala znatelněji na současnost církve, její prezentaci v rámci kompendií, která se zabývala církvemi působícími na území Československa.⁴⁶ Německou evangelickou církev v Čechách, na Moravě a ve Slezsku popularizoval a o její minulosti i současné situaci psal zejména Johannes Pfeiffer.⁴⁷ Objevovала

deutschen-evangel. Gemeinde Olmütz am 15. und 16. Oktober 1927, Olmütz 1927; Festschrift der deutschen ev. Kirchengemeinde A. B. Zauchtel anlässlich des 150jährigen öffentlichen Bestandes der 450 Jahre alten Gemeinde, Zauchtel 1931.

37 Emil Hildemann: *Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde A. B. Asch*, Asch 1899.

38 Karl Eckardt: *Geschichte der vereinigten deutschen evangelischen Gemeinde A. B. und H. B. in Prag*, Prag 1891.

39 Carl Julius Bauer: *Das Evangelium in und um Pilsen. Kurze Geschichte der ev. Gemeinde Pilsen – Budweis*, Wien 1903 (na toto dílo je v textu odkazováno jako na C. J. Bauer: *Das Evangelium*).

40 Gustav Fischer: *Das Evangelium in Eger und im Egerlande*, Leipzig 1915.

41 Camillo Feller: *Das Evangelium in Karlsbad*, Karlsbad 1902.

42 Helmuth Pommer: *Als die Sterbenden und siehe wir leben! Chronik der evangel. Gemeinde Morchens-tern, Morchenstern 1911.*

43 *Zum 1. Advent 1861. Die protestantische Kirche zu Rumburg in Böhmen. Ihre fernere seitherige Entwicklung*, Rumburg 1861; *Zur Geschichte der protestantischen Kirche in Rumburg, ehemals Kapelle zu Sct. Johann von Nepomuk*, Rumburg 1861; pokračování pak *Zur Geschichte der evangelischen Kirche in Rumburg*, Rumburg 1870.

44 Conrad August Beck: *Geschichte der evangelisch-lutherischen Gemeinde Rosendorf in Böhmen, Der Pilger aus Sachsen* 35–36, 1869–1870; Týž: *Geschichte der Entstehung der evangelischen Filialgemeine A. C. in Rosendorf, Der Brüderbote*, 1871, s. 113–151, 177–221, 230–255; separátně Týž: *Geschichte der Entstehung der evangelischen Filialgemeine A. C. in Rosendorf, Herrnhut* 1871 (na tuto publikaci je v textu odkazováno jako na C. A. Beck: *Geschichte der Entstehung*).

45 Heinrich Johannes Scheuffler: *Geschichte der Evangelischen Pfarrgemeinde Augsburgischen Bekenntnisses zu Rosendorf im nördlichen Böhmen*, Dresden 1909.

46 Václav Müller: *Náboženské poměry v Československé republice*, Praha 1925; Johannes Pfeiffer: *Die Deutsche Evangelische Kirche in Böhmen, Mähren und Schlesien*, in: *Ekklesia. Eine Sammlung von Selbstdarstellungen der christlichen Kirchen*, Bd 5: *Die Osteuropäischen Länder: Die Kirchen der Tschechoslowakei*, ed. Friedrich Siegmund-Schultze, Leipzig 1937, s. 160–174. Populárnější formou Josefa Marečková: *Duchovní prúdy v naší republice*, Bratislava 1926.

47 Johannes Pfeiffer: *Die Deutsche Evangelische Kirche in Böhmen, Mähren und Schlesien* (Sonderdruck aus dem Jahrbuch 1936 „Auslandeutschtum und evangelische Kirche“ – dále jako *Die Deutsche Evangelische Kirche*), 1936; Týž: *Die Deutsche Evangelische Kirche in Böhmen, Mähren und Schlesien, II. Vom Aufbau der Kirche*, in: *Auslandeutschtum und evangelische Kirche*, München 1937, s. 180–203; Týž: *Die Deutsche Evangelische Kirche in Böhmen, Mähren und*

se také dobová přehledná zpracování,⁴⁸ nicméně církvi chyběli historici formátu Gustava Adolfa Skalského, Ferdinanda Hrejsy, Josefa Lukáška či Rudolfa Říčana, kterými disponovala Českobratrská církev evangelická. Tolerančnímu období, byť z odlišných pozic a se zaměřením na katolickou církev, se v meziválečném Československu věnoval Eduard Winter.⁴⁹

Také v této době byly publikovány historiografické práce z dějin evangelických sborů (Jeseník⁵⁰), nezřídka jako pokračování či přepracování již vydaného (Aš⁵¹). Na Šluknovsku někdejší evangelický farář Rudolf Richter započal se zpracováním dějin rumburského sboru, které zůstalo pouze v rukopisu. Na podrobné líčení zejména počátků sboru navazuje druhá část, která má již zcela letopisný charakter a nezapře kroniku jako hlavní zdroj informací.⁵²

Po druhé světové válce a vysídlení obyvatel německé národnosti z Československa převládla spíše vzpomínková a přehledová literatura, když zamezený přístup k pramenům ze sborových archivů neumožnil další výzkum.⁵³ Poválečná literatura reflektovala snahy o uchování paměti zejména prostřednictvím Společnosti evangelických sudetských Němců (Gemeinschaft evangelischer Sudetendeutscher e. V., GES).⁵⁴

Schlesien, III. Der Ausbau, in: *Auslanddeutschtum und evangelische Kirche*, München 1938, s. 195–225. Srov. též autorův výše zmíněný článek v ediční řadě Ekklesia.

48 Erich Wehrenfennig: Von Asch bis Teschen. Eine Gustav Adolf-Reise, in: *Ehrenbuch des Gustav Adolf-Vereins*, ed. Franz Blanckmeister, Leipzig [1931], s. 144–152; Heinrich Meyer: *Evangelisches Christentum im Grenzlande. Bilder und Betrachtungen aus der böhmischen Diaspora*, Leipzig 1930; *Die Deutsche Evangelische Kirche im Sudetengau, ein Denkmal der Gustav-Adolf-Arbeit. Festschrift zur 84. Reichstagung des evangelischen Vereines der Gustav-Adolf-Stiftung in Teplitz-Schönaue 1939*, Gablonz a. N. [1939].

49 Eduard Winter: *Tisíc let duchovního zápasu*, Praha 1940; Týž: *Josefinismus a jeho dějiny. Příspěvky k duchovním dějinám Čech a Moravy 1740–1848*, Praha 1945. K osobě autora srov. Ines Luft: *Eduard Winter zwischen Gott, Kirche und Karriere. Vom böhmischen katholischen Jugendführer zum DDR-Historiker*, Leipzig 2016; Jiří Němec: *Eduard Winter 1896–1982. Zpráva o originalitě a přizpůsobení se sudetoněmeckého historika*, Brno 2017, či Miroslav Kunštát: *Eduard Winter (1896–1982). Historik, kněz a vůdce katolické mládeže*, in: Lukáš Fasora – Jiří Hanuš – Tomáš W. Pavlíček et al., *Kněžské identity v českých zemích (1820–1938)*, Praha 2017, s. 197–214.

50 Hugo Folwartschny: *Die Evangelische Gemeinde Freiwaldau 1879–1929*, Freiwaldau 1929.

51 Karl Alberti: *Das Evangelium im Ascher Lande. Kurzgefasste Geschichte der ev. Kirchengemeinde in Asch*, Asch 1930. Opomenout nemůžeme ani vzpomínky ašského faráře, které vyšly poprvé v roce 1924, v nedávné době pak v česko-německém kritickém vydání: Gottlob Traugott Alberti: *Ž mého života. Vzpomínky na mládí / Aus meinem Leben. Jugenderinnerungen*, Karlovy Vary 2010.

52 Rudolf Richter: *Aus der Geschichte der deutschen evangelischen Kirchengemeinde Rumburg in Böhmen*, Rumburg 1937, strojopis uložen na Farním úřadu ČCE v Rumburku.

53 Pro sledovanou území srov. periodika *Tři da Hejmt* (Děčínsko) a *Unser Niederland* (Šluknovsko).

54 Ernst Lehmann: *Die Unverlierbarkeit evangelischen Kirchentums aus dem Osten*, Band 2/Heft 1: *Die evangelischen Sudetendeutschen*, Düsseldorf 1970, s. 39–40; k tématu také příslušné pasáže

Došlo i na uveřejnění osobních vzpomínek, a to v případě církevního prezidenta⁵⁵ a dalších duchovních.⁵⁶ Ze sledovaného regionu nelze opomenout naprosto ojedinělou knihu vzpomínek farářovy manželky, která nabízí netradiční vhled do života sboru a každodennosti farářské rodiny.⁵⁷ Sporadicky se objevila i monografická zpracování historie evangelických sborů.⁵⁸

Na přelomu osmdesátých a devadesátých let vydal biskup rakouské evangelické církve a. v. a někdejší duchovní Německé evangelické církve v Čechách, na Moravě a ve Slezsku Oskar Sakrausky pramennou edici deníkových záznamů církevního prezidenta Ericha Wehrenfenniga, komentovanou a rozšířenou o články a informace z úředního listu církve či církevních časopisů. Dodnes se jedná o základní dílo k poznání meziválečných dějin této konfesijní a národnostní komunity a zároveň tento soubor završuje publikační činnost duchovních někdejší Německé evangelické církve v Čechách, na Moravě a ve Slezsku.⁵⁹

K odbornému zhodnocení dějin této církve však došlo až s pracemi německé teoložky Marie Heinke-Probst,⁶⁰ která téma zpracovala v disertační práci, jež vedle časopiseckých článků⁶¹ publikovala monograficky v roce 2012.⁶² Téma je reflektováno i v rakouské historiografii, k tomu lze připomenout přehledovou práci Friedricha Gottase z řady k dějinám

v knize Ernst Lehmann – Hugo Piesch – Paul Zahradnik: *Um Glaube und Heimat. Evangelische Bausteine zum sudetendeutschen Geschichtsbild*, Melsungen 1957; Erik Turnwald (ed.): *Heimat und Kirche. Festschrift zum 90. Geburtstag von D. Erich Wehrenfennig, Kirchenpräsident der Deutschen Evangelischen Kirche in Böhmen, Mähren und Schlesien*, Heidelberg – Wien 1963.

55 Erich Wehrenfennig: *Mein Leben und Wirken*, Melsungen 1956.

56 Monograficky Albin Drechsler: *Ein sudetendeutsches Schicksal in der Zeitenwende. Lebenserinnerungen eines evangelischen Pfarrers*, Treuchtlingen 1971.

57 Gertrud Deppe: *Ein Haus wie jedes andere? Mein Leben als Pfarrfrau im Sudetenland und Harz*, Konstanz 1985.

58 Kupř. Walter Eibich: *Geschichte der evang.-lutherischen Kirchengemeinde Roßbach (Kreis Asch)*, Heidelberg – Bad Rappenau – Wien 1986.

59 Oskar Sakrausky: *Die Deutsche Evangelische Kirche in Böhmen, Mähren und Schlesien*, Band 1–6, Heidelberg – Wien 1989–1995.

60 Německá ženská příjmení se v textu nepřechylují.

61 Maria Heinke-Probst: Die Deutsche Evangelische Kirche in Böhmen, Mähren und Schlesien, in: *Handbuch der Religions- und Kirchengeschichte der böhmischen Länder und Tschechiens im 20. Jahrhundert*, ed. Martin Schulze Wessel – Martin Zückert, München 2009, s. 165–186 (studie v textu dále citována jako M. Heinke-Probst: Die Deutsche Evangelische Kirche in Böhmen, Mähren und Schlesien); Táz: *Die Deutsche Evangelische Kirche in Böhmen, Mähren und Schlesien 1918–1946. Auf der Suche nach einem Weg im sich zuspitzenden Nationalismus, Erbe und Auftrag der Reformation in den böhmischen Ländern* 35–38 (2000), s. 78–105.

62 Táz: *Die Deutsche Evangelische Kirche*.

habsburské monarchie v letech 1848 až 1918,⁶³ se zaměřením na české země se dějinám evangelické církve se věnuje profesor církevního práva vídeňské univerzity Karl W. Schwarz.⁶⁴

V českém prostředí se práce dotýkající se dějin německých evangelíků objevují až po roce 1989. S rehabilitací architektury 19. a 20. století se pozornost zaměřila zejména na evangelické kostely. Encyklopedii evangelických a starokatolických kostelů v České republice sestavil Zdeněk R. Nešpor.⁶⁵ Co se jednotlivých severočeských evangelických kostelů týče, byla pozornost věnována buď samostatně jednotlivým objektům,⁶⁶ v rámci přehledu kupříkladu ve formě průvodce po stavebních památkách ve městě⁶⁷ či v kompendiích zabývajících se severočeskou architekturou první poloviny 20. století.⁶⁸ Na Děčínsku a Šluknovsku se takovému zpracování dostalo i některým evangelickým kostelům, a sice v Podmoklech⁶⁹ a Varnsdorfu.⁷⁰ Vybraným evangelickým kostelům sledovaného regionu věnoval pozornost autor této knihy,⁷¹ který zaměřil pozornost i na vybrané aspekty evangelického stavitelství.⁷² Historie evangelických kostelů

63 Friedrich Gottas: Die Geschichte des Protestantismus in der Habsburgermonarchie, in: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Bd. 4. *Die Konfessionen*, ed. Adam Wandruszka – Peter Urbantsch, Wien 1985, s. 489–595.

64 Srov. alespoň výbor studií Karl W. Schwarz: *Von Mathesius bis Masaryk. Über den Protestantismus in den Böhmischem Ländern zwischen Asch/Aš und Teschen/Těšín/Cieszyn*, Praha 2019.

65 Zdeněk R. Nešpor: *Encyklopedie moderních evangelických (a starokatolických) kostelů Čech, Moravy a Slezska*, Praha 2009.

66 Z nejbližšího okolí kupř. Tomáš Okurka: *Sto let chrámu apoštola Pavla v Ústí nad Labem 1906–2006*, Ústí nad Labem 2006; Michal Rádl: *Smutný osud evangelického kostela v Novém Boru*, Nový Bor 2013; či speciálně zaměřená studie Václav Zeman: *Figurální sklomalby v ikonografickém programu evangelického kostela v Jablonném v Podještědí*, in: *Památky Libereckého kraje 2010–2011*, Liberec 2011, s. 144–150.

67 Jaroslav Panáček – Michal Panáček: *Kostely v České Lípě*, Česká Lípa 2013; či přímo zaměřených na evangelické kostely: Jan Bartušek – Miloslav Pojsl: *Olomouc. Evangelické kostely*, Velehrad 2006.

68 Alena Sellnerová et al.: *Sakrální architektura 20. století v Ústeckém kraji*, Ústí nad Labem 2017; Alena Řičánková: *Kostely v kouři komínů. Sakrální architektura na Liberecku, Jablonecku a Frýdlantsku kolem roku 1900*, Liberec 2022.

69 Alena Řičánková: Vzkříšení gotiky a evangelický ideál v díle G. L. Möckela, *Děčínské vlastivědné zprávy* 22, č. 2 (2012), s. 3–11.

70 Milan Šebek: Evangelický kostel ve Varnsdorfu, in: *Almanach ke 130. výročí povýšení Varnsdorfu na město*, Varnsdorf 1998, s. 28–29; Jakub Solloch: *Historie Evangelického kostela ve Varnsdorfu do roku 2020*, bakalářská práce, Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická TUL, Liberec 2023.

71 Václav Zeman: Ikonografická a epigrafická výzdoba evangelického kostela v České Kamenici, *Děčínské vlastivědné zprávy* 15, č. 1 (2005), s. 4–31; Týž: „Dem deutschen Menschen eine deutsche Kirche.“ Výstavba evangelického kostela v Dolní Poustevně na konci 30. let 20. století a v době druhé světové války, *Monumentorum custos* 2016, s. 51–60.

72 Týž: Severozápadní Čechy jako prostor pro zahraniční tvůrce evangelické sakrální architektury na přelomu 19. a 20. století, in: *Region na hranici (=Acta Universitatis Purkynianae, Facultatis*

a sborů je pojednávána i v syntetických zpracováních dějin obcí, ať se jedná o města Česká Kamenice,⁷³ Dolní Poustevna,⁷⁴ Rumburk,⁷⁵ Varnsdorf⁷⁶ či průvodce po dějinách a památkách Děčína.⁷⁷

Církevní dějiny však nejsou pouze dějinami jednotlivých sborů či kostelů. Širšímu kontextu německých protestantů se dlouhodobě věnuje Kristina Kaiserová, jejíž práce o konfesním myšlení českých Němců – ve své době průlomová a ojedinělá – dodnes zůstává v oboru zásadní.⁷⁸ Autorka se zabývala náboženskými dějinami Šluknovského výběžku 19. století, a to jak v rámci již zmíněných dějin města Varnsdorfu,⁷⁹ tak studií o duchovním fenoménu tohoto regionu.⁸⁰ Společně pak s Marií Mackovou, která toto téma zpracovává pro oblast východních Čech,⁸¹ zaměřily v kolektivní monografii pozornost k českým náboženským dějinám 19. století právě na německé evangelíky.⁸² Dějinami německých protestantů a německé evangelické církve nejen v prostoru Děčínska a Šluknovska se soustavně zabývá autor této práce.⁸³

philosophicae, Studia Historica XVI), ed. Tomáš Velímský – Kristina Kaiserová, Ústí nad Labem 2015, s. 161–194; Týž: Sächsishe Architekten und der evangelische Kirchenbau in Nordwestböhmen um 1900, *Sächsische Heimatblätter* 64 (2018), s. 161–169; Týž: Vzorník evangelických kostelů od Julia Zeissiga a jeho vliv na architekturu v Čechách na počátku 20. století, *Průzkumy památek* 24, č. 1 (2017), s. 135–152; Týž: Reflexe architektonické tvorby Otto Bartninga v německojazyčném prostředí evangelické církve v Předlitavsku, *Umění* 71 (2023), s. 21–39; přispěl i do kolektivní monografie Lubomír Zeman – Jan Konůpek (ed.): *Heimatstil. Architektura ve službách vlasti a národa. Specifické rysy architektury v česko-německém pohraničí*, Loket 2021.

73 Ivan Bílek (ed.): *Česká Kamenice*, Česká Lípa 2002.

74 Václav Beran – Václav Houfek – Tomáš Okurka: *Dolní Poustevna*, Dolní Poustevna – Ústí nad Labem 2008.

75 Jan Smetana: *Rumburk. Město v českém Nizozemí*, Rumburk 1999; Ester Sadivová – Olga Vodáková – Josef Rybánský: *Rumburská zastavení*, Rumburk 2012.

76 Ivan Bílek (ed.): *Varnsdorf, město průmyslu a zahrad*, Varnsdorf 2003.

77 Hana Slavičková: *Děčínská zastavení*, Děčín 1997.

78 Kristina Kaiserová: *Konfesní myšlení českých Němců v 19. a počátkem 20. století*, Úvaly u Prahy 2003.

79 Srov. I. Bílek (ed.): *Varnsdorf*.

80 Kristina Kaiserová: „Černý kout – Schwarzer Winckel“. Sakrální genius loci Šluknovského výběžku v 19. a na počátku 20. století, in: Miloš Havelka et al.: *Víra, kultura a společnost. Náboženské kultury v českých zemích 19. a 20. století*, Červený Kostelec 2012, s. 147–164.

81 Marie Macková: Němečtí evangelíci ve východních Čechách, *Východočeský sborník historický* 16 (2009), s. 191–214.

82 Kristina Kaiserová – Marie Macková: Němečtí evangelíci – srovnání severozápadočeského a východočeského „typu“, in: Zdeněk R. Nešpor et al.: *Náboženství v 19. století. Nejčirnější století, nebo období zrodu českého ateismu?*, Praha 2010, s. 169–186.

83 Václav Zeman: *Německá evangelická obec v České Kamenici v letech 1901–1945*, diplomová práce, PedF UJEP, Ústí nad Labem 2003; v zestručněné a doplněné podobě časopisecky Týž: Německá evangelická obec v České Kamenici v letech 1901–1945, in: *Porta Bohemica* 3, Litoměřice 2005, s. 195–257; Týž: Nekatolíci v Růžové na Děčínsku na cestě mezi herrnhutskou a evange-

Předkládaná kniha je téměř výhradně založena na studiu primárních písemných pramenů, proto budou v této úvodní podkapitole představeny nejvýznamnější archivní soubory využité při výzkumu. Hlavním typem pramenů pro poznání dějin jednotlivých evangelických sborů jsou sborové archivy. Ve své ideální podobě představují celek dokumentů velmi různorodé povahy z časového období trvání sboru od jeho ustanovení po zánik zpravidla po skončení druhé světové války.

Vzhledem k přerušení tradice v polovině 20. století se takové farní sborové archivy dochovaly jen ve velmi omezené míře. Někdejší varnsdorfský farář sděloval, že „českoslovenští duchovní všechny dokumenty farního úřadu jednoduše spálili“.⁸⁴ Část dokumentů se dostala za hranice s vysídlením členů či duchovních církve.⁸⁵

Pro sledovaný region se ve Státním okresním archivu Děčín dochovalo několik sborových archivů, přičemž neobsáhlejším je archiv farního

lickou církví (1840–1875), *Lidé města / Urban People* 11, č. 1 (2009), s. 69–97; Týž: Počátky evangelického sboru v Růžové. Od sekty k farní obci (1840–1875), *Děčínské vlastivědné zprávy* 19, č. 1 (2009), s. 3–43; Týž: Německý evangelický sbor v Podmoklech v letech 1851 až 1874, *Děčínské vlastivědné zprávy* 20, č. 2 (2010), s. 3–28; Týž: Počátky evangelického farního sboru v Rumburku v letech 1860 až 1876, *Mandava* 2011, s. 38–59; Týž: První evangelické sbory na Děčínsku: Podmokly, Rumburk a Růžová ve třetí čtvrtině 19. století, in: Zdeněk R. Nešpor – Kristina Kaiserová (ed.): *Variety české religiozity v „dlouhém“ 19. století (1780–1918)*, Ústí nad Labem 2010, s. 365–378; Týž: Stavební činnost německého evangelického sboru v Podmoklech ve druhé polovině 19. a v první polovině 20. století, *Děčínské vlastivědné zprávy* 23, č. 2 (2013), s. 35–67; Týž: Důsledky Velké války pro evangelické školství na Děčínsku, in: *Škola a Velká válka*, ed. Lubor Maloň, Přerov 2014, s. 72–80; Týž: Evangelici v Zadní Doupči. Možnosti a meze církevní spolupráce na českosaské hranici v 18. a 19. století, *Ústecký sborník historický* 2011, č. 2, s. 7–26; Týž: Evangeličtí obyvatelé Zadní Doupce mezi Čechami a Saskem, in: *Minulosti Českého Švýcarska* 7, ed. Natalie Belisová, Krásná Lípá 2012, s. 93–103; Týž: Typologie saských náboženských vlivů a jejich projevů u evangelických obyvatel severočeského příhraničí v 19. století, *Český lid* 99 (2012), s. 427–444; Týž: Přeshraniční protestantská duchovní správa nejsevernějších Čech od 17. do počátku 20. století – proměny, možnosti, limity, in: *Navzdory hranici. Migrační procesy na česko-německém pomezí*, ed. Milan Augustin, Plzeň 2013, s. 54–75; Týž: Pěvecké hnutí v Německé evangelické církvi v Čechách, na Moravě a ve Slezsku v letech 1919–1945, in: *Reformace v německojazyčných oblastech českých zemí (1517–1945)*, ed. Marcela Zemanová – Václav Zeman, Ústí nad Labem 2019, s. 157–171; Týž – Miroslav Kunštát: Němečtí evangelici mezi válkami a jejich vztah k papežství a ke katolické církvi, in: Lukáš Fasora – Miroslav Kunštát – Tomáš W. Pavlíček et al.: *Papežství a fenomén ultramontanismu v českých zemích*, Praha 2019, s. 317–326; Týž: *Němečtí evangelici na Děčínsku a Šluknovsku v 19. století*, rigorózní práce, FF UJEP, Ústí nad Labem 2015.

⁸⁴ BayHStA, SdA, fond Archiv der Johannes-Mathesius-Gesellschaft, fasc. 20, dopis Wilhelma Franka z 25. 3. 1947.

⁸⁵ Takto kupř. kronika farního sboru v Rumburku. Srov. Tamtéž, fasc. 204.

sboru v Podmoklech,⁸⁶ obdobně kvalitně je dochován i archivní fond filiální obce růžovské evangelické farnosti v České Kamenici.⁸⁷ Bohatým pramenem je archivní soubor farního archivu evangelického sboru v Rumburku, který končí v době první světové války a je doposud nezpracovaný, uspořádaný především dle chronologického hlediska.⁸⁸ Část tohoto sborového archivu je uložena na farním úřadu Českobratrské církve evangelické (ČCE) v Rumburku.⁸⁹ Téměř vůbec se nedochovály sborové archivy v Růžové⁹⁰ ani ve Varnsdorfu.⁹¹ V systému církevní správy představovala výjimku saská evangelická úřednická obec v Podmoklech, jejíž archiv je z menší části uložen ve Státním okresním archivu Děčín,⁹² jeho větší díl uchovává Zemský církevní archiv v Drážďanech.⁹³ Zcela ojediněle se dochovaly archivy evangelických škol jako v případě Rumburku⁹⁴ či Podmokel.⁹⁵ Lze také upozornit na archivní fondy některých evangelických spolků.⁹⁶ Pramennou základnu obohatila edice korespondence Conrada Augusta Becka, prvního růžovského vikáře, vydaná v roce 2021.⁹⁷

Archivy nadřízených církevních úřadů se pro sledované území nedochovaly. Do roku 1918 byla nejvyšším úřadem Evangelická vrchní církevní rada se sídlem ve Vídni. V pražském Národním archivu je ale po archivní rozluce uložena pouze její „česká“ část, tedy korespondence s českojazyčnými evangelickými sbory.⁹⁸ Dokumenty k německojazyčným sborům či jejich duchovním jsou uchovány v archivu evangelické

86 SOKA Děčín, fond FSNEC Podmokly.

87 SOKA Děčín, fond FilsNEC Česká Kamenice.

88 SOKA Děčín, fond Farní úřad evangelické církve (dále jen FÚEC) Rumburk. Archivní fond není inventarizován, spisy jsou převážně svázané po letech a rozčleněny do kartonů, na jejichž čísla citace odkazují.

89 ČCE Rumburk, sborový archiv. Obsahuje zejména úřední knihy evangelického sboru a školy.

90 SOKA Děčín, fond Farní úřad evangelické církve Růžová.

91 SOKA Děčín, fond Evangelická obec Varnsdorf.

92 SOKA Děčín, fond Evangelický svaz lutherská obec královských saských úředníků Podmokly.

93 Landeskirchliches Archiv Dresden, fond č. 50 Königlich Sächsische Ev.-Luth. Beamtengemeinde Bodenbach.

94 SOKA Děčín, fond Evangelická soukromá obecná škola Rumburk. Z převážné části obsahuje ale pouze katalogy a matriky žáků. Těž ČCE Rumburk, sborový archiv, školní kronika 1 a 2.

95 SOKA Děčín, fond EOŠ Podmokly, inv. č. 1–2.

96 SOKA Děčín, fond Evangelický svaz pro zachování německých protestantských zájmů Podmokly-Děčín; SOKA Děčín, fond Evangelický svaz hájení zájmů německých protestantů Rumburk. Písemnosti spolků tvoří také součásti sborových archivů.

97 Christoph Theodor Beck (ed.): *Rosendorf – Erweckung und Widerstand in der Böhmischen Schweiz. Conrad August Beck's Korrespondenz 1864–1876*, Herrnhut 2021.

98 Národní archiv (dále jen NA), fond Evangelická vrchní církevní rada, Vídeň.

církve v Rakousku a byly pro tuto práci využity.⁹⁹ Rakouský státní archiv ve Vídni (Österreichisches Staatsarchiv) uchovává fond ministerstva kultu a vyučování, který poskytuje jak obecné informace k evangelickým církvím, tak údaje a korespondenci pro jednotlivé evangelické sbory.¹⁰⁰

V roce 1919 se konstituovala Německá evangelická církev v Čechách, na Moravě a ve Slezsku se sídlem v Jablonci nad Nisou. Archivní soubor jejího vedení byl dříve uchováván v Ústředním archivu Českobratrské církve evangelické, v roce 2012 došlo na základě depozitní smlouvy k jeho uložení v Národním archivu, kde probíhá jeho zpracování.¹⁰¹ Pro období po roce 1945 byly využity písemnosti Synodní rady ČCE,¹⁰² sborové archivy ČCE¹⁰³ a CČSH.¹⁰⁴ Pro odlišnou skladbu a obsah aktového materiálu byly využity i archivy úřadů římskokatolické církve, písemnosti patrimoniální správy před rokem 1850 a následně archivní soubory státní správy (okresní úřady, landráty, okresní národní výbory) i samosprávy (archivy obcí, jen okrajově městské a místní národní výbory). Celou řadu jedinečných informací přinesl výzkum v zahraničních archivech. Kromě již výše zmíněných se jednalo o Evangelický ústřední archiv (Evangelisches Zentralarchiv) v Berlíně¹⁰⁵ či Bavorský hlavní státní archiv (Bayerisches Hauptstaatsarchiv) v Mnichově.¹⁰⁶

Rád bych na tomto místě vyslovil poděkování jednotlivcům i institucím. V první řadě patří poděkování vedoucí mé disertační práce doc. PhDr. Kristině Kaiserové, CSc. Děkuji i oponentům této práce, jimiž byli doc. PhDr. Marie Macková, Ph.D., a prof. PhDr. Zdeněk R. Nešpor, Ph.D., kteří se ujali i vypracování oponentských posudků této kni-

99 Archiv der Evangelischen Kirche A. B. und H. B. in Österreich (dále jen AEKÖ) Wien, fond Altbestand Böhmen, Mähren und Schlesien (dále jen BMS).

100 Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, série Evangelischer Kultus ve fondu Neuer Kultus ve fondové skupině Unterricht und Kultus. V souladu s citačními zásadami Rakouského státního archivu je jako odkaz na uložení používáno označení AT-OeStA/AVA Kultus NK Akath Evangelisch s číslem kartonu. Pro seznámení se strukturou Rakouského státního archivu a zde uložených bohemik lze odkázat na Jan Kahuda (ed.): *Průvodce po Rakouském státním archivu ve Vídni pro českého návštěvníka*, Praha 2013, zejm. s. 369nn.

101 Za jeho částečné zpřístupnění autor vděčí PhDr. Evě Fialové, která fond inventarizuje.

102 Ústřední archiv Českobratrské církve evangelické (dále jen ÚA ČCE), fond Synodní rada ČCE.

103 ČCE Děčín; ČCE Rumburk; ČCE Rumburk, kazatelská stanice Česká Kamenice.

104 Česká Kamenice.

105 Evangelisches Zentralarchiv, Berlin. V souladu s citačními zásadami archivu jsou zde užívány odkazy v podobě EZA Berlin, číslo fondu/referenční označení jednotky popisu. V soupisu pramenů jsou pak uvedeny u čísel i názvy příslušných fondů.

106 BayHStA, SdA, fond Archiv der Johannes-Mathesius-Gesellschaft.

hy. Mateřské Filozofické fakultě Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem děkuji za poskytnutí podpory při studiu i zahraničních badatelských pobytech, stejně tak za podporu při vydání disertační práce knižně, jejíž praktické stránky se ochotně zhostila Mgr. Kristina Koudelková. Za spolupráci na vydání knihy děkuji pracovníkům nakladatelství Karolinum, jmenovitě redaktorkám PhDr. Ditě Křišťanové, Ph.D., a PhDr. Kamile Veselé, PhDr. Josefu Lesákovi za příkladnou redakční práci. Poděkování náleží všem, kteří se na vzniku práci podíleli, ať farářům ČCE Mgr. Petru Čapkovi, Mgr. Tomáši Matějovskému a Mgr. Richardu F. Vlasákovi, MTh., tak řadě archivářek a archivářů, jejichž pomoci jsem využíval, jmenovitě pak Petru Jozovi za poskytnutí obrazových podkladů z jeho soukromé sbírky. Za vytvoření mapy evangelických farností děkuji Mgr. Jaroslavu Skopcovi. Rodině děkuji za trpělivost a manželce také za odbornou pomoc. Poděkování náleží i mým rodičům, kteří mne ve všech mých studiích vždy podporovali. Právě jim je tato kniha věnována.

I. Čas pronásledování i tiché tolerance (1620–1781)

Reformní učení někdejšího augustiniánského mnicha a teologa Martina Luthera mělo ve světových církevních dějinách zásadní význam. Mladý Luther se intenzivně zabýval otázkou spásy a jejím zprostředkováním nedokonalou a porušenou církví. Po usilovném studiu bible, především epištol apoštola Pavla a žalmů, došel Luther poznání, že se spása odvíjí pouze a výhradně od Boží milosti (ospravedlnění pouhou vírou, pouhou milostí). Tento názor zcela změnil mentalitu raně novověkého člověka, když popřel účinek odpustků či světců jako přímluvců u Boha. Lutherem zveřejněných 95 tezí ve Wittenbergu 31. října 1517 představovalo rozsáhlou kritiku stávající církve a bylo stále zřejmější, že se německému teologovi nepodaří zreformovat stávající římskokatolickou církev, nýbrž bude jednodušší založit vlastní náboženský systém. V roce 1521 tzv. wormským ediktem prohlásil císař Karel V. Martina Luthera kacířem. Následně se reformátorovým úkrytem stal hrad Wartburg, kde pořídil moderní překlad bible do němčiny, který se dodnes řadí mezi vrcholy německé kultury.

Lutherovi stoupenci definovali učení v podobě tzv. augsburské konfese (Confessio Augustana), formulované především umírněným teologem Filipem Melancthonem, kterou roku 1530 předložili na říšském sněmu v Augsburgu. Po odpovědi katolické církve již nebyla cesta zpět. Luthe-rovo reformní učení se šířilo nejen v německých zemích, ale záhy našlo sympatizanty a přívržence i v českých zemích, kde luterská reformace postupovala především shora, tedy z nařízení vrchností.

Habsburkové, panující v českých zemích od roku 1526, usilovali o rekatolizaci tohoto území. Opětovné obsazení pražského arcibiskupství či příchod Tovaryšstva Ježíšova do Čech jsou nejviditelnějšími kroky v úsilí o opětovné pokatoličtění obyvatel těchto zemí. Porážka stavovského

Obr. 1 Pomník Martina Luthera
v Aši

povstání v bitvě na Bílé hoře v roce 1620 znamenala ve svých důsledcích konec náboženské tolerance v českých zemích. Císař Ferdinand II. dokázal svého vítězství náležitě využít a sérií patentů v první polovině dvacátých let učinil katolické vyznání jediným povoleným v českých zemích. Výlučnost římskokatolického vyznání potvrdilo Obnovené zřízení zemské, vydané pro Čechy v roce 1627, pro Moravu pak o rok později.¹⁰⁷

¹⁰⁷ Nebylo by účelné uvádět bohatou literaturu, která se církevními dějinami českých zemí tohoto období zabývá. Lze připomenout kompendia, která zpracovávají historii tohoto období a obsahují odkazy na další podrobnější publikace. Srov. tedy Ivana Čornejová – Jiří Kaše – Jiří Mikulec – Vít Vlnas: *Velké dějiny zemí Koruny české*, VIII. 1618–1683, Praha – Litomyšl 2008; Pavel Bělina – Jiří Kaše – Jiří Mikulec – Irena Veselá – Vít Vlnas: *Velké dějiny zemí Koruny české*, IX. 1683–1740, Praha – Litomyšl 2011; pro historii luterské církve pak J. Just – Z. R. Nešpor – O. Matějka et al.: *Luteráni*.

Zákony a nařízení však tvořily pouze institucionální rámec prováděné rekatolizace, kterou v praxi brzdilo několik faktorů. Politická konstelace, a to především spojenectví se Saskem do roku 1631, neumožňovala uskutečňovat toto úsilí důsledně a otevřeně. Změna nastala po přeskupení sil a vytvoření nových spojeneckých bloků. Obecně válečný stav odváděl pozornost od vnitrostátních záležitostí. Rekatolizace přirozeně narážela na odpor obyvatel k vnucované odlišné konfesi, nadto příhraniční oblasti poskytovaly poddaným kontakt s nekatolickým prostředím i možnost duchovního zaopatření.

Již v průběhu dvacátých let byli ze země vypovězeni kazatelé, posléze šlechta a měšťané. Zatímco privilegované vrstvy dostaly možnost výběru, tedy ponechat si nekatolické vyznání, odejít ze země do exilu a ztratit tak své majetky, nebo konvertovat, poddaní museli přijmout katolickou víru. Nezřídka volili útěk za zemské hranice, a to zejména v příhraničních oblastech.¹⁰⁸

Vestfálský mír, který v roce 1648 ukončil třicetiletou válku, potvrdil zásadu *ćuius regio, eius religio*, přičemž tento stav respektoval situaci roku 1624. Nyní se otevřela cesta ke konečné rekatolizaci českých zemí, v příhraničních regionech úspěšně dokončená až na přelomu šedesátých a sedmdesátých let.¹⁰⁹ Nicméně i v náboženských záležitostech monarchie zůstávaly výjimky. Jednou z nich bylo historickým vývojem legislativně upravené postavení určitých regionů, jakými bylo Ašsko či Slezsko. Ašsko spravovali Habsburkové jako říšské léno, a proto nebylo možné zasahovat do jeho náboženských poměrů a svobod. Když se roku 1775 toto území stalo součástí Českého království, císařovna Marie Terezie písemně zaručila tamním obyvatelům svobodu vyznání. Ve Slezsku bylo v některých knížectvích povoleno svobodné vyznávání luterství, mohly se zde stavět tzv. mírové kostely. Rekatolizace se zde vyznačovala mírnějším průběhem.¹¹⁰ Obě území si svoji specifičnost nesla ještě v první polovině 20. století.¹¹¹

108 Z bohaté literatury srov. alespoň pro zkoumaný region Wulf Wántig: *Grenzerfahrten. Böhmische Exulanten im 17. Jahrhundert*, Konstanz 2007. Přehled současného stavu studia migrací v česko-saském prostoru shrnul a zhodnotil Miloš Řezník: Migrace raného novověku a 19. století v česko-saském prostoru. Metody, koncepty a výzkumy v současné historiografii, in: *Navzdory hranici. Migrační procesy na česko-německém pomezí*, ed. Milan Augustin, Plzeň 2013, s. 7–17.

109 V. Zeman: Přeshraniční protestantská duchovní správa, s. 54–62.

110 František Jirásko: *Reformace a rekatolizace ve Slezsku a Kladsku v 16.–18. století*, Liberec 2018.

111 K těmto výjimkám blíže J. Just – Z. R. Nešpor – O. Matějka et al.: *Luteráni*, s. 146–147; Zdeněk Jan Medek: *Na slunce a do mrazu. První čas josefínského náboženského tolerance v Čechách a na Moravě*, Praha 1982, s. 14.

Mimo zákon pak ještě stálo tajné nekatolictví, postihované a trestané.¹¹² V první polovině 18. století za panování císaře Karla VI. se pronásledování nekatolíků zpřísnilo a až s panováním jeho dcery Marie Terezie a s nástupem osvícenského absolutismu se represe nekatolických obyvatel v habsburském soustátí zmírnila, rozhodující změnu představoval ale až toleranční patent císaře Josefa II. To už je ale jiná dějinná kapitola.

1.1 Evangelíci na Děčínsku a Šluknovsku v době pobělohorské

*„Ačkoli byl tehdy v Rumburku ustanoven katolický kněz,
netroufal si tam zůstat, protože švédští vojáci
s ním velice zle nakládali.“*

Varnsdorfský kronikář Alois Palme o dobách rekatolizace¹¹³

Přestože není v možnostech této úvodní kapitoly zabývat se podrobněji působením evangelické církve v předbělohorské době na Děčínsku a Šluknovsku ani zevrubně sledovat průběh rekatolizace v období následujícím, bude nezbytný alespoň vhled do této problematiky, který by ukázal, do jaké míry a zda vůbec evangelická církev toleranční i pozdější doby na Děčínsku navazovala na předchozí vývoj¹¹⁴ – na období, jehož se mnohé evangelické sbory v 19. i 20. století dovolávaly a odkazovaly na něj.

Pro reformaci 16. a 17. století na Děčínsku i Šluknovsku je charakteristické, že k jejímu šíření docházelo z popudu vrchnosti, která z pozice světského patrona kostelů obsazovala farnosti na svých panstvích luterskými duchovními. Reformační myšlenky Martina Luthera nacházely v českém příhraničí ohlas již od dvacátých let 16. století mezi příslušníky šlechtického rodu Salhausenů, kteří na Děčínsku získali panství Děčín,

¹¹² Fenoménu tajného nekatolictví se z různých metodických i věroučných pozic věnovalo značné množství badatelů, z poslední doby připomeňme alespoň monografie a sborníky jako Zdeněk R. Nešpor: *Víra bez církve? Východočeské toleranční sektářství v 18. a 19. století*, Ústí nad Labem 2004; Týž (ed.): *Čeští nekatolíci v 18. století. Mezi pronásledováním a náboženskou tolerancí*, Ústí nad Labem 2007; Ondřej Macek (ed.): *Po vzoru Berojských. Život i víra českých a moravských evangelíků v předtoleranční a toleranční době*, Praha 2008.

¹¹³ Alois Palme: *Varnsdorf a jeho historické pamětihodnosti od založení až do roku 1850*, Varnsdorf 1999, s. 72.

¹¹⁴ K tomu pro české evangelictví srov. diskusi mezi Evou Melmukovou a Zdeňkem R. Nešporem.

Benešov nad Ploučnicí i Českou Kamenici.¹¹⁵ Byli původem z Míšeňska a s Lutherem dokonce udržovali písemný styk. Přestože reformace šířená shora zprvu narážela na odpor katolických duchovních i části zdejších obyvatel, nové učení se posléze etablovalo, a to také na území Šluknovského výběžku, nazývaném po jeho majitelích Šlejnickou zemičkou.¹¹⁶

Do země přicházeli evangeličtí duchovní, od druhé poloviny 16. století se rekrutovali z místních rodáků, vzdělaných na univerzitách ve Wittenbergu či Lipsku.¹¹⁷ Kontakty, které zdejší šlechtu stále spojovaly s oblastmi jejího původu, daly vzniknout ojedinělému architektonickému i uměleckému projevu zvanému saská renesance.¹¹⁸ Zejména kostely v Benešově nad Ploučnicí, České Kamenici či Chříbské představují jedny z vrcholů tohoto tvůrčího snažení na Děčínsku a poutají zájem historiků umění do současnosti.¹¹⁹

Specifickou náboženskou situaci spojenou s hospodářskou konjunkturou oblasti zcela proměnila třicetiletá válka a pobělohorská rekatolizace. Ta ve svém úsilí nepostupovala z počátku snadno, kupříkladu Vilém Vchynský ještě na počátku třicátých let 17. století využíval svého mimořádného postavení, aby svá panství před pokatoličením bránil.¹²⁰ Zřejmě se dařilo i brzdit odchod nekatolických duchovních ze země na základě císařského dekretu z roku 1624.¹²¹ Regionální historická literatura uvádí, že teprve roku 1630 měl své působíště opustit poslední evangelický farář

115 Srov. Miloslav Košťál: Počátky luterské reformace na lužickém pomezí, in: *Ž minulosti Děčína* 2, ed. Helena Smíšková, Liberec 1974, s. 26–41; Táňa Šimková: „Hrad přepevný je Pánbůh náš.“ *Saská luterská šlechta severozápadních Čech ve světle rané novověké sakrální architektury*, Ústí nad Labem – Praha 2018.

116 Carl Jähnel: M. Luther und Wolf v. Salhausen, *Mittheilungen des nordböhmisches Excursions-Clubs* (dále jen *MNEC*) 21 (1898), s. 15–18; šířeji též M. Košťál: Počátky.

117 Z mnohé literatury k tématu srov. alespoň J. Just – Z. R. Nešpor – O. Matějka et al.: *Luteráni*, s. 23–126, kde i další literatura. Uvedené potvrzuje i sonda pro prostředí Děčína: Václav Zeman: *Evangeličtí faráři v Srbské Kamenici v době předbělohorské, Děčínské vlastivědné zprávy* 21, č. 2 (2011), s. 3–16.

118 Z prací poslední doby upozorníme alespoň na František Šuman (ed.): *Rytíři z Bünau v Čechách a v Sasku*, Děčín 2006; Eliška Fechnerová: Kostel sv. Jiří v Chříbské. Příspěvek k poznání sakrální architektonické tvorby období renesance v severních Čechách, *Průzkumy památek* 17, č. 2 (2010), s. 59–72; Jan Leibl – Táňa Nejezchlebová – Kamil Podroužek: Kostel sv. Floriána v Ústí nad Labem – Krásném Březně, *Průzkumy památek* 18, č. 2 (2011), s. 31–46. Monograficky T. Šimková: „Hrad přepevný je Pánbůh náš.“

119 K tématu srov. Alois Stumpfe: *Nordböhmisches Gotik unter den Salhausen und Bünauern*, Berlin 1935; T. Šimková: „Hrad přepevný je Pánbůh náš.“; M. Hrubá et al.: *Sola fide*.

120 Michaela Hrubá: Prominentní emigrant Vilém Vchynský (Kinský) a jeho majetky v severozápadních Čechách, in: Táž (ed.): *Víra nebo vlast? Exil v českých dějinách raného novověku*, Ústí nad Labem 2001, s. 210–221.

121 Srov. kupř. Alessandro Catalano: *Žápas o svědomí. Kardinál Arnošt Vojtěch z Harrachu (1598–1667) a protireformace v Čechách*, Praha 2008, s. 86–88.

ze Srbské Kamenice na českokamenickém panství Jacob Jüngling se svými sousedci,¹²² nadto o deset let později zdejší nejstarší dochovaná matrika připomíná jeho nejbližší příbuzné ve vsi.¹²³

Určujícím fenoménem tohoto regionu byla zemská hranice se Saskem, která byla současně hranicí konfesijní. Blízkost nekatolické ciziny značně ztěžovala rekatolizaci, mimo jiné pro přeshraniční působení saských evangelických predikantů. Ti obvykle v kratším časovém úseku zpravidla několika hodin překračovali hranici a působili na českém území.¹²⁴ Na nestandardní místa pro konání pobožností v oblasti odkazují ještě v 18. století pomístní názvy (př. Altargrund, Altarstein).¹²⁵ Duchovní zaopatření ze Saska a zdůrazňované rozdíly mezi náboženstvím otců a katolictvím ordinovaným reformačními komisemi pochopitelně velmi ztěžovaly snahy o obrácení těchto poddaných.¹²⁶

Kupříkladu Varnsdorf byl ještě v roce 1630 zcela nekatolický, neboť se místním stále nabízela možnost přeshraničního styku a přijímání svátostí na saském území. Do začátku padesátých let 17. století byly varnsdorfské děti křtěny v protestantských kostelech zejména v Großschönau, Seiffenhennersdorfu či Spitzkunnersdorfu v Sasku. Avšak od roku 1649 začal křtít katolický farář Andreas Bertold Graff z Rumburku, který spravoval i varnsdorfskou faru, kde jeho křty brzy zcela nahradily ty saské.¹²⁷

Poddaní z Čech, kteří nehodlali snášet rekatolizační působení, odešli za hranice, kronikář Palme píše o celých zástupech. V Sasku byly dokonce zakládány nové obce, aby bylo možné exulanty přijmout.¹²⁸ Jednalo se o vesnice Neusalza, Walddorf nebo také na rumburském panství ležící Neugersdorf.¹²⁹ U počátků této vsi stál majitel gersdorfského lesa a vlast-

122 Ed. Fiala: Kirchengeschichtliches von Windisch-Kamnitz, *MNEC* 33 (1910), s. 112.

123 V. Zeman: Evangeličtí faráři, zejm. s. 12–15.

124 V roce 1636 je doloženo, že každou neděli vysluhoval v lese u Jiřetína pod Jedlovou predikant bohoslužby v lese. Proti tomuto konání zasáhl hrabě Zdenko Kolowrat. Amand Paudler: Jesuitenberichte über die Gegenreformation in Nordböhmen, *MNEC* 10 (1887), s. 296.

125 SOKA Děčín, pracoviště Podmokly, fond Velkostatek (dále jen Vs) Bynovec, inv. č. 16, kart. č. 4, popis růžovského lesa z roku 1729 v urbáři z roku 1722. Podrobněji též Natalie Belisová: Místa jinak zvláštní v Českém Švýcarsku, in: *Minulosti Českého Švýcarska* VII., ed. Táž, Krásná Lípá 2012, s. 12–22.

126 W. Wäntig: *Grenzerfahrten*, s. 266–267.

127 Státní oblastní archiv v Litoměřicích (dále jen SOA Litoměřice), Sbírka matrik Severočeského kraje (dále jen Sbírka matrik), sign. L 169/1, Varnsdorf (n., o., z.) 1571–1656 a sign. L 169/2, Varnsdorf 1648–1703.

128 I. Bílek (ed.): *Varnsdorf*, s. 73; A. Palme: *Varnsdorf*, s. 72–73; W. Wäntig: *Grenzerfahrten*, s. 270–282.

129 Carl Melzer: *Chronik von Neugersdorf*, Neugersdorf 1903, s. 20; šířeji pak kupř. Volker Ruhland: Die Exulanten in Sachsen und in der Oberlausitz, in: *Čechy a Sasko v proměnách dějin* [= *Acta Universitatis Purkynianae. Philosophica et historica* I], ed. Kristina Kaiserová, Ústí nad Labem

Obr. 2 Kostel ve Varnsdorfu před barokní přestavbou dle staršího vyobrazení

ník rumburského panství František Eusebius z Pöttingu, pro něhož by odchod poddaných samozřejmě znamenal ekonomickou ztrátu. U pramenů Sprévy, na místě někdejší vesnice Gersdorf, se tak začali usazovat obyvatelé příhraničních obcí (Rumburk, Varnsdorf, Jiřetín, Křečany, Podluží atp.). V roce založení vesnice (1657) se zde usadilo 164 mužů (ženy a děti nepočítaje). Ještě téhož roku zde z vrchnostenského dřeva vyrostlo osm nových domů, dalších 18 bylo rozestavěno, v dalších letech se osídlení ještě znásobilo. Nová vesnice byla přifařena k evangelickému kostelu v Leutersdorfu, obyvatelům bylo zaručeno luterské vyznání. V tomto případě usazení nekatolických poddaných z Čech v Sasku zůstal hospodářský potenciál a užitek z poddaných majiteli panství zachován, neboť Pötting vlastnil území v Čechách i v Sasku. Přesto však někteří odešli dále do saského vnitrozemí, takže počet poddaných na rumburském panství (i jeho saské části) poklesl.¹³⁰

Pro udržení dosažených výsledků rekatolizace bylo nezbytné zajistit stálou duchovní správu obnovou farní sítě. Obecný vývoj lze demon-

1993, s. 126–129. Ke vzniku exulantských obcí podrobně Edita Štěříková: *Exulantská útočiště v Lužici a Sasku*, Praha 2004. Ze starší literatury v českém překladu Christian Adolph Peschek: *Čeští exulanti v Sasku*, Varnsdorf 2001.

¹³⁰ C. Melzer: *Chronik von Neugersdorf*, s. 19–24; E. Štěříková: *Exulantská útočiště*, s. 80–84. Srov. také nejstarší pozemkovou knihu SOKA Děčín, pracoviště Podmokly, fond Vs Rumburk, neinventarizováno, kart č. 56, pozemková kniha Neugersdorf 1657–1736.

strovat na konkrétním příkladu vesnice Markvartice nedaleko České Kamenice. V pobělohorské době byla ves spojena církevní správou s Benešovem nad Ploučnicí, byť o status fary nepřišla. Soupis poddaných podle víry na panství z roku 1651 nevidoval již žádného nekatolíka,¹³¹ nicméně situace nebyla zřejmě tak jednoznačná.¹³² V roce 1658 byla fara obsazena vlastním farářem, na jehož financování se podíleli majitelé několika zemskodeskových statků, do nichž byla vesnice rozdělena. Zároveň byla založena matrika a kniha kostelních účtů. Jako první se od benešovské fary odloučily právě Markvartice spolu s filiálním kostelem v Kerharticích, následně pak za finanční podpory patronů byly obnoveny fary v Jedlce (1675) i Huntířově (1725), spravované doposud z Benešova.¹³³

Souběžně pokračovalo přizpůsobování markvartického kostela katolickému ritu. Nejprve byl pořízen nový oltář a zřejmě i varhany. Následovalo doplňování mobiliáře a parament, přizpůsobovala se výzdoba kostela pořízením nástrojných malby, instalací božího hrobu či betlému. Došlo tak ke katolické konverzi staršího evangelického kostela,¹³⁴ na počátku 18. století pak byl vystavěn kostel nový.¹³⁵

Písemné prameny z konce šedesátých let 17. století reflektují i v těchto pohraničních regionech ztrátu pozic luterské ve prospěch katolické církve.

131 SOKA Děčín, pracoviště Podmokly, fond Vs Děčín, neinventarizováno, sign. E 39/3a, soupis poddaných podle víry pro panství Markvartice a Benešov nad Ploučnicí 1651.

132 Poněkud odlišné údaje totiž přináší šetření stavu rekatolizace v litoměřické diecézi z roku 1652. V sousedním statku Horní Markvartice se uvádí 79 nově navracených do katolické církve, 23 nekatolíků a 9 uprchlých. Dolní Markvartice byly pravděpodobně ve statistice sloučeny s benešovským panstvím, kde bylo evidováno 463 navracených, 112 nekatolíků a 126 uprchlých. Soupisy lidu podle víry z roku 1651 někdy nezjišťovaly skutečný stav vyznání poddaných, nýbrž evidovaly pouze obyvatele katolického vyznání. Johann Ev. Schlenz: *Geschichte des Bistums und der Diözese Leitmeritz*, II. Teil. *Maximilian Rudolf Freiherr von Schleinitz und seiner Zeit*, Warnsdorf 1914, s. 62–63.

133 SOA Litoměřice, Sběrka matrik, sign. 106/1, Markvartice (n., o., z.) 1628–1706, úvodní zápis. SOKA Děčín, pracoviště Podmokly, fond Rodinný archiv Thun-Hohensteinů, Klášterec nad Ohří, inv. č. 439, kart. č. 37, sign. L 8/1, opis fundace Marie z Rosenfeldu či v úvodu jedlécké matriky z roku 1706. SOA Litoměřice, Sběrka matrik, sign. 66/3, Jedlka (n., o., z.) 1706–1759, fol. 1–2v.

134 K tématu srov. Ondřej Jakubec: Kostely konfesijního věku (16. a 17. století) jako objekty a prostory konverze, in: Radmila Prchal Pavlíčková – Iveta Coufalová – Hana Ferencová et al.: *Vytváření konvertity. Jazyková a vizuální reprezentace konverze v raném novověku*, Praha 2021, s. 75–118.

135 Václav Zeman: Ke stavební podobě kostela sv. Martina v Markvarticích na Děčínsku před rokem 1700, *Ústecký sborník historický* 2010, č. 2, s. 73–94; Martin Barus – Václav Zeman: *Kostel sv. Martina v Markvarticích na Děčínsku*, Markvartice 2017.

ve. V roce 1667, kdy varnsdorfská matrika zaznamenala poslední pohřby luteránů bez vyzvánění a zpěvu mimo hřbitov, byl vydán vrchnostenský výnos o zákazu pohřbívání nekatolíků na zdejším hřbitově.¹³⁶ Roku 1669 se v matrice uvádí první katolický pohřeb se mší svatou.¹³⁷

Pohřby posledních nekatolíků se na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 17. století uskutečňovaly i v dalších lokalitách, kupříkladu v Krásné Lípě se tak stalo v roce 1669.¹³⁸ V Růžové byla takto pohřbená v roce 1663 na obecním pozemku a bez vyzvánění a zpěvu „stará Pechmichelová“ (alte Pechmichelin), která nepřijala katolické vyznání.¹³⁹ V roce následujícím zemřel bez katolické zpovědi krejčí Michel Fiedler a byl bez vyzvánění a zpěvu pohřben na louce Christoffa Fischera.¹⁴⁰ Za stejných podmínek proběhl na obecním o týden později pohřeb Salome Beuttel, která zemřela též bez katolické zpovědi.¹⁴¹ Bez zvonů a zpěvu byly pohřbeny i nepokřtěné děti Martina Richtera. Všechny však již na hřbitově, přičemž poslednímu se dostalo křtu v nouzi, takže mohlo být pohřbeno řádným způsobem. Není zde zřejmé, zda jim otec křest odpíral, nebo jim nestihl být udělen.¹⁴² V sousedních Arnolticích ještě na počátku sedmdesátých let 17. století kamenovali katolického faráře v průběhu exhumace nekatoličky.¹⁴³

Jak ale výše uvedené matriční záznamy dokládají, vymírají na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 17. století poslední obyvatelé evangelického vyznání jako svědci předbělohorské doby. Právě toto období přináší prokazatelný a definitivní úspěch rekatolizačního úsilí několika předešlých desetiletí. Na počátku sedmdesátých let došlo k úplnému

¹³⁶ J. E. Schlenz, *Geschichte* II, s. 61.

¹³⁷ SOA Litoměřice, Sběrka matrik, sign. L 169/2, Varnsdorf (n., o., z.) 1648–1703, pohřby z let 1667 a 1669.

¹³⁸ Franz Hladik: Aus der Vergangenheit von Schönlinde. Die Zeit der Hussitenkriege, der Reformation und Gegenreformation, *Beiträge zur Heimatkunde (Beilage zur „Abwehr“)* 1934, s. 43–44. Nejnověji pak N. Belisová: *Místa*, s. 16–17.

¹³⁹ SOA Litoměřice, Sběrka matrik, sign. 143/1, Růžová (o., z.) 1658–1722, pohřeb č. 64.

¹⁴⁰ Tamtéž, pohřeb č. 91.

¹⁴¹ Tamtéž, pohřeb č. 94.

¹⁴² I v pozdější době byly totiž v Růžové bez těchto ceremonií pohřbívány nepokřtěné děti. SOA Litoměřice, Sběrka matrik, sign. 143/1, Růžová (o., z.) 1658–1722, pohřeb č. 104 (1665), 122 (1666), 166 a 167 (1667). Matriční zápisy narozených se z této doby nedochovaly. K tématu také podrobně N. Belisová: *Místa*, s. 12–22.

¹⁴³ Eliška Čáňová: Rekatolizace severních Čech, in: *Sborník příspěvků k době poddanského povstání r. 1680 v severních Čechách*, ed. Marie Vojtíšková, Česká Lípa 1980, s. 36; J. E. Schlenz: *Geschichte* II, s. 179.

pokatoličtění České Kamenice,¹⁴⁴ ve stejné době byla rekatolizace dokončena i na sousedním rumburském panství.¹⁴⁵

Ačkoli rekatolizace obyvatel byla ve většině případů na Děčínsku a Šluknovsku ukončena přelomem šedesátých a sedmdesátých let 17. století, zůstaly lokality, kde se luterská víra udržela déle, jako v případě Fukova, vesnici na zemské hranici doslova vnořené do saského území.¹⁴⁶ Původně samostatný statek měl v pobělohorské době na určitý čas společného majitele s panstvím Šluknov, až začátkem osmdesátých let 17. století jej Filip Zikmund Dietrichštejn spojil se šluknovským panstvím natrvalo.¹⁴⁷ O koupi statku projevil zájem i majitel saského Sprembergu Ludwig Erhard von Hayn, ale jako „horlivý protestant“ (eifriger Protestant) nezískal císařské povolení.¹⁴⁸ Ještě v polovině sedmdesátých let 17. století byla většina obyvatel Fukova veřejnými či tajnými luterány, kteří navštěvovali luterské bohoslužby, přijímali luterským způsobem a pracovali o katolických svátcích.¹⁴⁹ Farní správa byla rozdělena mezi Šluknov a saský Spremberg, částečně zřejmě i Taubenheim.¹⁵⁰ Roku 1688 nařídil majitel panství katolickým obyvatelům, že ve věcech církevní správy a udílení svátostí přísluší ke Šluknovu,¹⁵¹ nicméně štolové poplatky evangelickému pastrovi v Sprembergu odváděli Fukovští ještě v devadesátých letech 17. století.¹⁵²

V roce 1696 byla zahájena konečná fáze rekatolizace vesnice. Protestanti byli donuceni prodat své majetky a vystěhovat se ze země.¹⁵³ Místní

144 Avšak ještě v roce 1666 bylo povoleno, aby českokameničtí řemeslníci nabírali nekatolické učně s tím, že snad přijmou katolické vyznání. E. Čáňová: Rekatolizace, s. 35. Těž I. Bílek (ed.): *Česká Kamenice*, s. 136–137.

145 J. Smetana: *Rumburk*, s. 47–48.

146 Odlehlé a příhraniční oblasti umožňovaly praktikování luterské víry podstatně déle nežli ve vnitrozemí. Srov. Jiří Wolf: Katolické misie u luteránů ve východní části Krušných hor mezi léty 1660–1730, in: *Čeští nekatolíci v 18. století. Mezi pronásledováním a náboženskou tolerancí*, ed. Zdeněk R. Nešpor, Ústí nad Labem 2007, s. 220–232.

147 Robert Lahmer: *Chronik der Stadt Schluckenau*, Schluckenau 1889, s. 99; Miloslav Jech: Správa šluknovského panství a jeho archiv za Dietrichštejnů, in: *Sborník severočeského musea. Historia* 1, Liberec 1958, s. 85.

148 R. Lahmer: *Chronik der Stadt Schluckenau*, s. 99.

149 J. E. Schlenz: *Geschichte* II, s. 186.

150 O. Bönhoff: Die kirchliche und politische Verhältnisse des böhmischen Niederlandes im Laufe der Zeiten, *Mitteilungen des Vereins für Heimatkunde des Jeschken-Isergaues* 14 (1920), s. 39.

151 R. Lahmer: *Chronik der Stadt Schluckenau*, s. 84.

152 SOKA Děčín, pracoviště Podmokly, fond Vs Šluknov, inv. č. 1313, kart. č. 172, řád štolových poplatků z 2. 4. 1698.

153 Hugo Weigel – Johann Scheuffler: Die Durchführung der Gegenreformation in Fugau im Jahre 1696, *JGGPÖ* 15 (1894), s. 78–98.

kovář odešel s rodinou za hranice a předstíral, že chce přestoupit ke katolické církvi. Majiteli panství bylo navrhováno zastrašit ostatní poddané tím, že po uplynutí čtyř týdnů by mu byl jako uprchlému poddanému zkonfiskován majetek a prodán některému katolíkovi. Působení cílilo i na mládež, aby se neúčastnila pobožností v luterských kostelech v Sasku.¹⁵⁴ V roce 1697 byla rekatolizace vsi pravděpodobně dokončena.¹⁵⁵ Od roku 1698 měli štolové poplatky, které doposud vypláceli duchovnímu ve Spremburgu, odvádět poddaní šluknovskému katolickému faráři i učitelům.¹⁵⁶ Obdobně se tak prý dělo i ve Schirgiswalde, někdejší české vesnici, která definitivně roku 1845 připadla Sasku.¹⁵⁷

Navzdory rekatolizačnímu působení existovaly ještě ve druhé polovině 17. století výjimky v toleranci nekatolíků ve sledované oblasti, které se vymykají z obecné situace této doby. Na území podél řeky Křinice se v raném novověku uplatnil specifický prodej dřeva, kdy bylo pronajato celé území s lesy určenými k těžbě.¹⁵⁸ V roce 1582 si tak od Kryštofa a Hanuše Hugolda ze Šlejníc saský kurfiřt pronajal na dobu 80 let území v okolí Kyjova. Hospodářské lesní aktivity daly vzniknout stálému osídlení a byla zde založena vesnice Dlouhý Důl. Avšak pobělohorský vývoj proměnil náboženskou situaci i vyznání většiny ostatních obyvatel. Po vypršení smlouvy v roce 1662 bylo obyvatelům, kteří přišli z Míšeňska ještě v roce 1657, povoleno, aby si ponechali luterskou konfesi, jejich děti však již byly křtěny dle katolického ritu, později došlo ještě ke zpřísnění podmínek. Je tak zřejmé, že v této lokalitě měla výjimka ve věci vyznání pouze omezenou časovou platnost.¹⁵⁹ Obdobně na bynoveckém panství na Děčínsku, kde bylo výslovně uvedeno, že kontaktem s evangelickými dřevorubci nesmí být učiněna újma katolické víře zdejších poddaných.¹⁶⁰ Naopak až do doby toleranční se evangelická víra udržela v lokalitě na zemské hranici při řece Křinici.¹⁶¹ Kontakty se saskou evangelickou církví udržovali i nekatolíci žijící v Niederleutersdorfu na

154 SOkA Děčín, pracoviště Podmokly, fond Vs Šluknov, inv. č. 821, kart. č. 86, Schmelzerova zpráva majiteli panství o stavu církve na panství z 8. 8. 1696.

155 O. Bönhoff: Die kirchliche und politische Verhältnisse, s. 39.

156 SOkA Děčín, pracoviště Podmokly, fond Vs Šluknov, inv. č. 1313, kart. č. 172, komentovaný řád štolových poplatků z 2. 4. 1698.

157 R. Lahmer: *Chronik der Stadt Schluckenau*, s. 85. K enklávě srov. Matthias Donath: Böhmisches Exklaven in Sachsen 1635 bis 1849, *Sächsische Heimatblätter* 64 (2018), s. 149–160.

158 K tomu stručně Natalie Belisová – Zdeněk Patzelt – Václav Sojka: *Lidové památky Českého Švýcarska*, Krásná Lípa 2006, s. 80–81.

159 SOkA Děčín, pracoviště Podmokly, fond Vs Lipová, inv. č. 414, sign. C–I 28/3, kart. č. 88. Srov. také N. Belisová: Místa, s. 14–15.

160 N. Belisová: Místa, s. 15.

161 Srov. níže.

rumburském panství (dnes v Sasku), a to zřejmě ještě v průběhu 18. století. Počátkem 19. století si pak vymohli návštěvu tamní evangelické školy pro své děti.¹⁶²

I přes výše uvedené ojedinělé výjimky se situace 18. století velmi odlišovala od poměrů v polovině 17. století. Opakovaná nařízení Karla VI. o pronásledování nekatolíků redukovala jejich počty na minimum. Luteráni ze Saska se sice na českém území usazovali, však většinou zřejmě konvertovali, jak dokazuje případ Eberharta Tiellnera ze saského Hohnsteinu. Tento protestant v roce 1735 přišel do městečka Chřibská, avšak své víry se vzdal a přijal katolické náboženství.¹⁶³ Také v Krásné Lípě, kde kolem roku 1825 žilo nejvíce evangelíků z českokamenického panství,¹⁶⁴ dokazují soupisy poddaných, že v 18. století představovali evangeličtí obyvatelé skutečnou výjimku. Ve dvacátých letech 18. století je zde evidována pouze jedna protestantská rodina, která žila v cizině. V době krátce před vydáním tolerančního patentu zde žil pouze jeden luterán, jenž nové vyznání přijal asi před čtyřiceti lety v Míšni.¹⁶⁵

Rizika, která blízkost luterské ciziny přinášela, však stále přetrvávala. Opakovaně se takové ohrožení uvádělo jako důvod pro výstavbu kostela a založení fary ve Starých Křečanech. Narativ ohrožení protestantským vyznáním posloužil v žádosti k litoměřickému biskupu jako vhodná komunikační strategie.¹⁶⁶ Vesnice o dvou tisících obyvatel ležící na panství Šluknov byla přifařena k Rumburku, přičemž pro vzdálenost vesnice od kostela zemřeli někteří farníci bez zpovědi a svatého přijímání, nemluvě o křtech či úmrtí novorozenat. Mnozí poddaní z této vesnice hledali přes léto obživu v takových oblastech jako Pomořany, Braniborsko či Švédsko, kde samozřejmě neměli k dispozici katolickou duchovní péči

¹⁶² Hermann Alexander Gühler: *Geschichte der Kirche zu Oberleutensdorf*, Leutersdorf 1852, s. 34–68.

¹⁶³ SOKA Děčín, pracoviště Podmokly, fond Vs Česká Kamenice – stará registratura, neinventarizováno, sign. VI, úřední zpráva z 26. 7. 1735. Ve stejném roce se „luterské sekty“ (*Lutheri Secta*) zřekla i Sophia Elisabetha Böhmin v Libouchci. Archiv města (dále jen AM) Ústí nad Labem, fond Farní úřad (dále jen FÚ) Libouchec, inv. č. 1, zápis z roku 1735.

¹⁶⁴ SOKA Děčín, pracoviště Podmokly, fond Vs Česká Kamenice – stará registratura, neinventarizováno, sign. II Aa – 9/1 Post 2, soupis nekatolíků na panství z roku 1825. Údaj soudobé literatury o tolerančním prostředí a více než stu nekatolíků je evidentně nadhodnocený. Franz Aloys Mussik: *Der Markt Schönlinde und dessen eingepfarrte Ortschaften*, Prag 1820, s. 40.

¹⁶⁵ SOKA Děčín, pracoviště Podmokly, fond Vs Česká Kamenice – stará registratura, neinventarizováno, sign. II U – 6, soupisy poddaných pro Krásnou Lípou.

¹⁶⁶ SOKA Děčín, pracoviště Podmokly, fond Vs Šluknov, inv. č. 821, kart. č. 86, opis žádosti Ernestiny Harrachové o stavbu kostela ve Starých Křečanech z 30. 1. 1736. Ke kostelu více Nataša Brejchová-Steinová: *Zjánštěná item zjančená léta na Děčínsku*, Děčín 2001, s. 40–43; Klára Mágrová: *Kostel sv. Jana Nepomuckého ve Starých Křečanech. Průvodce po stavební historii a uměleckém významu*, Jiříkov 2009.

a po návratu v zimních měsících by tuto možnost v místě bydliště uvítali. Možnost styku s protestanty skýtalo i sousední rumburské panství, kde zejména ve vesnicích Neugersdorf a Leutersdorf na saské části dominia žili mnozí luteráni.¹⁶⁷

Ještě podrobněji se k problému vyjadřuje soupis důvodů pro vznik nové farnosti zřejmě z roku 1731. Opět zmiňuje nebezpečnou blízkost protestantské ciziny a zároveň reflektuje proměny soudobé náboženské situace. Uvádí nedalekou vesnici Berthelsdorf u Ochranova s rozšiřující se novou pietistickou sektou hraběte Mikuláše Zinzendorfa. Jeho „svůdná nauka“ (Verführerische Lehre) se údajně rozšířila i na Moravu, kde byli dopadeni jeho emisaři a na základě císařského rozkazu odsouzeni k nuceným pracím na opevnění Špilberku u Brna.¹⁶⁸ Obnovená Jednota bratrská, založená v Ochranově, vesnici vystavěné ve dvacátých letech 18. století na pozemcích hraběte Mikuláše Ludvíka Zinzendorfa v Horní Lužici, na kterou naráží zpráva ze šluknovského panství, se skutečně záhy rozšířila až k zemské hranici a v polovině třicátých let 18. století měla nalézt několik přívrženců i v saském Großschönau na zemské hranici. Ostatně Ochranov byl od českého území vzdálen sotva dvě desítky kilometrů. Ve Varnsdorfu našla nová církev přívržence v revírním myslivci Eliasi Hellerovi a jeho rodině.¹⁶⁹

I přes výjimky, jakými byl Niederleutersdorf či níže uvedené Zadní Doubice, kde žili obyvatelé evangelického vyznání a dlouhodobě docházeli do saských kostelů, lze konstatovat, že se ve zkoumaném regionu v 18. století tajní nekatolíci ve větší míře nevyskytovali,¹⁷⁰ což udivuje zejména pro blízkost většinově protestantského Saska. V regionu totiž zakořenila katolická víra, oblast ve sledovaném období charakterizovala katolická barokní zbožnost, která přetrvávala až hluboko do 19. století. Oblíbenými se v době pobělohorské stala náboženská procesí i poutě,

167 SOkA Děčín, pracoviště Podmokly, fond Vs Šluknov, inv. č. 821, kart. č. 86, opis žádosti Ernestiny Harrachové o stavbu kostela ve Starých Křečanech z 30. 1. 1736 a inv. č. 1109, kart. č. 144, důvody pro vznik farnosti a kostela ve Starých Křečanech z 10. 5. 1730.

168 „[...] Battelsdorf der mit besondern Neuen Pietistischen Secten sich außbreitende Graf Ludwig von Zinzendorf, dessen Verführerische Lehre Bereiths auch in Mähren eingeschlichen, und sehr überhandt genohmen, gleich wie dann dießes Grafens Emisarj vor anderthalb Jahren in Marggrafthumb Mähren ertappet, und auf Ihro Kayß. und Königl. Maytt. allergnädigsten Befehl auf dem Spielberg nahe Brün zur Schantz Arbeith Verurtheilet worden.“ SOkA Děčín, pracoviště Podmokly, fond Vs Šluknov, inv. č. 1109, kart. č. 144, nedatovaný soupis důvodů pro vznik nové farnosti, cca 1731.

169 A. Palme: *Varnsdorf*, s. 73.

170 K tématu tajného nekatolictví v českém prostředí srov. Zdeněk R. Nešpor: *Náboženství na prahu nové doby. Česká lidová zbožnost 18. a 19. století*, Ústí nad Labem 2006.

byla zakládána mnohá náboženská bratrstva. Ze sledovaných regionů pocházelo mnoho rodáků, kteří vybudovali svoji kariéru v prostředí katolické církve. Konfesijní pluralita se začala více uplatňovat až v 19. století, kdy k rozšiřování luterské církve přispělo více faktorů, mimo jiné příchod podnikatelů a zaměstnanců ze Saska do rozvíjejících se průmyslových center v českém příhraničí.

1.2 Evangelíci na zemské hranici při řece Křinici – náboženská tolerance v době předtoleranční

„Tady v našem okolí v Čechách neexistuje žádný protestantský kostel, takže jsme od nepaměti s odváděním štolových poplatků tuzemskému faráři katolického náboženství požívali bohoslužeb se všemi úkony v hinterhermsdorfském protestantském kostele.“

Z výpovědi obyvatel Zadních Doubic, 1816¹⁷¹

Až do vydání tolerančního patentu nebylo v Čechách Obnoveným zřízením zemským z roku 1627 umožněno praktikování luterského vyznání víry. Důsledná rekatolizace po polovině 17. století dosáhla potlačení nekatolických religiózních projevů ve větší míře, takže se hegemonii římskokatolické církve podařilo prosadit i na Děčínsku a Šluknovsku. Přesto v českých zemích existovaly komunity jinověrců praktikujících nekatolickou víru. Ačkoli se nejčastěji jednalo o tajné nekatolíky, případ Zadních Doubic¹⁷² ukazuje na existenci tolerovaných výjimek, přestože tato skutečnost odporovala zemským zákonům.

Specifické postavení Zadních Doubic v církevní správě odvozovalo svůj původ z doby předbělohorské. V roce 1537 prodal Prokop z Vartenberka pozemek při řece Křinici Hansi Hoffmannovi, Austenu Hampelovi, Martinu Peschkemu a Matthesiovi Kerschnerovi¹⁷³ za účelem výstavby

171 „Hier in unserer Gegend Böhmens keine protestantische Kirche existiert, so haben wir seit undenklichen Jahren mit Berichtigung der Stolagebühr an unsern hierländischen H. Pfarrer, katolischer Religion, den Gottesdienst in allen seinen Verrichtungen in der Hinterhermsdorfer protestantischen Pfarrkirche genossen.“ SOKA Děčín, pracoviště Podmokly, fond Vs Česká Kamenice – stará registratura, neinventarizováno, sign. II K – 5/5 Post 1/Nro 10, protokol z jednání na českokamenickém vrchnostenském úřadu z 21. 3. 1816.

172 K tématu podrobněji V. Zeman: Evangelíci v Zadní Doubici; Týž: Evangeličtí obyvatelé.

173 SOKA Děčín, pracoviště Podmokly, fond Vs Česká Kamenice – stará registratura, neinventarizováno, sign. II M – 7/1 Post 1, opisy listu Prokopa z Vartenberka 1537. List dochován pouze v opisech, jiná kopie uvádí následující podobu jmen: Hanns Hoffmann, Christian Hampel, Martin Pisek a Martin Kretschman.

vodní pily.¹⁷⁴ V roce 1583 vlastník nemovitosti, lenní rychtář a lesník Hans Holfeld¹⁷⁵ z Hinterhermsdorfu, žádal o povolení stavby obilného mlýna při pile.¹⁷⁶ Obilný mlýn na bývalém vartenberském pozemku je zmiňován k roku 1588 a Hans Holfeld jej postavil ve stejném roce či krátce předtím.¹⁷⁷

Na přelomu 17. a 18. století se mlýn s pilou nacházel v dědičné držbě Holfeldů, koncem dvacátých let 18. století nemovitosti přešly do majetku sňatkem spřízněné rodiny Weberů/Weeberů. Jméno mlýna se objevovalo v různých variantách, v době nejstarší jako Křinický mlýn (Körnstmühle), později pak jako Prostřední mlýn (Mittelmühle) pro odlišení od dalších mlýnů na Křinici a nakonec jako Český mlýn (Böhmische Mühle), přičemž pod tímto jménem byl areál znám jako turistická lokalita Českosaského Švýcarska s hostincem a hotelem.¹⁷⁸ Na přelomu 18. a 19. století se osídlení lokality rozrostlo o objekty domů i vrchnostenské myslivny. Počátkem 19. století pak sedm domů v této lokalitě dalo vzniknout osadě s názvem Zadní Doubice. V době předtoleranční byly objekty při řece Křinici součástí vsi Doubice, náležející do římskokatolické farnosti Chřibská.

Někdejší majitelé mlýna Holfeldové s původem v saském Hinterhermsdorfu byli luterského vyznání a docházeli na evangelické bohoslužby na druhou stranu zemské hranice. Začátkem 18. století měl dokonce jeden z Holfeldů v hinterhermsdorfském kostele nechat na své náklady zřídit kazatelnu,¹⁷⁹ na níž byl vyřezán mlynářský erb s rodinným jménem.¹⁸⁰ Hinterhermsdorfský farář neobvyklou skutečnost vysvětloval na konci 18. století tím, že si zde snad někdy před sto lety právě tato rodina

174 SOKA Děčín, pracoviště Podmokly, fond Vs Česká Kamenice – stará registratura, neinventarizováno, sign. II M – 7/1 Post 1, kopie listu Prokopa z Vartenberka 1537; další opis uložen pod sign. I M – 1/2 Post 1.

175 Hans Holfeld je uváděn i při šlejnickém prodeji dřeva v prostoru Dlouhého Dolu do Saska v roce 1582. SOKA Děčín, pracoviště Podmokly, fond Vs Česká Kamenice, neinventarizováno, opisy písemností k prodeji dřeva z roku 1582 a 1603.

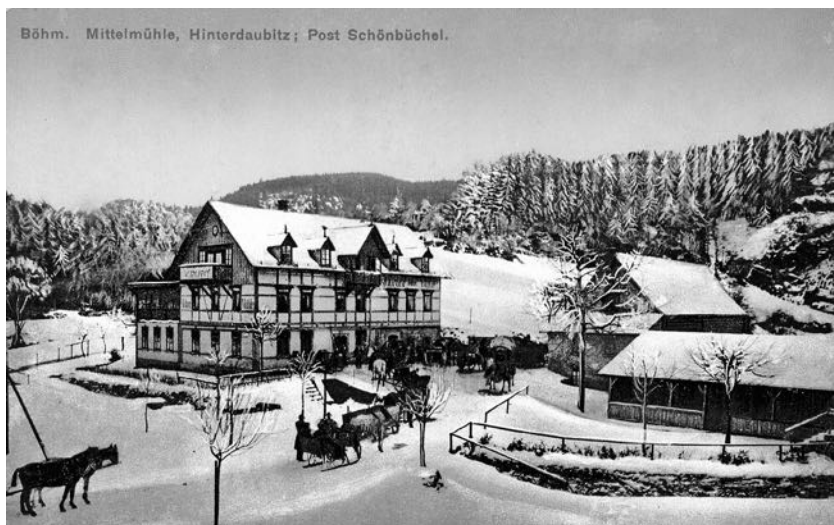
176 Není zcela zřejmé, zda se jednalo o pozdější Prostřední (Mittelmühle), či Dolní mlýn (Niedermühle), jehož majitelem byl též Holfeld. Manfred Schober: *Die Mühlen der Sächsischen Schweiz – rechtselbisches Gebiet*, Dresden 2009, s. 56.

177 Karl Möckel: Fast vergessen „Das Loch, die Böhmische Mühle und Hinterdaubitz“, 1. Teil, *Die Botenfrau* 2002, č. 3, s. 19.

178 Kupř. M. Schober: *Die Mühlen*, s. 57–58.

179 Je pravděpodobné, že kazatelna zanikla při přestavbě v roce 1845. K hinterhermsdorfskému kostelu blíže Konrad Creutz: *Engelkirche Hinterhermsdorf*, Jena 1991.

180 SOKA Děčín, pracoviště Podmokly, fond Vs Česká Kamenice – stará registratura, neinventarizováno, sign. II K – 5/5 Post 1/Nro 10, protokol z jednání na českokamenickém vrchnostenském úřadu z 21. 3. 1816.

Obr. 3 Český mlýn v Zadních Doubicích v zimě, 1914

postavila mlýn a tehdy si také její předkové vymohli docházku do evangelického kostela v Hinterhermsdorfu, vysluhování církevních úkonů i návštěvu tamní školy jako jiní přifaření obyvatelé.¹⁸¹ Existence nekatolíků na území českokamenického panství se jeví velmi neobvyklou, zvláště v časech rekatolizace, kdy se saský Hinterhermsdorf stal útočištěm exulantů z Čech.¹⁸² Snad hraniční poloha lokality mohla takový krok ospravedlnit. Nicméně již na počátku 19. století se nepodařilo v žádném z archivů dohledat dokument, který by takovou výjimku potvrzoval, či dokonce zakládal,¹⁸³ a ani dnes na tom nejsme lépe. Při převodu majetku je v kupních smlouvách uváděna formulace, že součástí prodeje jsou

181 Tamtéž, sign. II K – 5/5 Post 1/Nro 2, opis odpovědi hinterhermsdorfského faráře Christiana Friedricha Bušeho z 6. 12. 1797.

182 Karl Möckel: Die Eingliederung böhmischer Exulanten in die Hinterhermsdorfer Dorfgemeinschaft, *Die Botenfrau* 2008, č. 1, s. 22–29.

183 SOKA Děčín, pracoviště Podmokly, fond Vs Česká Kamenice – stará registratura, neinventarizováno, sign. II K – 5/5 Post 1/Nro 7, opis dopisu hinterhermsdorfského faráře vrchnímu českokamenického panství z 20. 2. 1816 a Nro 8, koncept dopisu vrchního úřadu hinterhermsdorfskému faráři z 26. 2. 1816. Hinterhermsdorfský farář však ve svém farním archivu žádný doklad o potvrzení výjimky nenašel. Snad se prý mohl ztratit někdy v neurčené době vakance či být zničen při požáru zdejší fary v roce 1738. SOKA Děčín, pracoviště Podmokly, fond Vs Česká Kamenice – stará registratura, neinventarizováno, sign. II K – 5/5 Post 1/Nro 9, opis dopisu hinterhermsdorfského faráře vrchnímu českokamenického panství z 12. 3. 1816.

všechny svobody i dědičná práva, aniž by byla alespoň v jediném případě specifikována jako práva na náboženskou svobodu.¹⁸⁴

Obyvatelé byli hinterhermsdorfskému pastorevi povinováni poplatky,¹⁸⁵ jak ostatně potvrzoval i údaj z roku 1816, dle něhož obyvatelé Zadních Doubic odnepaměti odváděli štolové poplatky katolickému faráři ve Chřibské, avšak na bohoslužby docházeli do Saska, za což tamnímu faráři platili ročně 4 groše a 8 feniků za dům jako ostatní zdejší farníci.¹⁸⁶

Vzhledem k tomu, že Holfeldové vlastnili i dolní křinický mlýn a že mlynáři v Prostředním mlýně byli v písemných pramenech 17. a 18. století důsledně označováni jako mlynáři v Hinterhermsdorfu, mohla jim jako saským obyvatelům zůstat tamní práva. Nadto se nepředpokládalo ovlivnění jiných obyvatel, neboť mlynáři zůstávali příbuzenskými i kmotrovskými vazbami orientováni stále na Sasko. Osídlení se zde rozrostlo až na konci 18. století, kdy již jinověří nestálo mimo zákon.

Výjimečné postavení obyvatel Zadních Doubic, resp. Křinického mlýna a dalších domů při řece Křinici, v době před vydáním tolerančního patentu upozorňuje na neobvyklou toleranci pro vybrané skupiny obyvatel či lokality. Do konfliktu se státními a církevními orgány se zdejší obyvatelé dostali, avšak až v toleranční době v důsledku disciplinace uplatňované s novou legislativou.

184 Tamtéž, sign. II M – 7/1 Post 1, kupní smlouvy na Křinický mlýn.

185 Učitel, který v úřadu byl o sedm let déle, potvrdil, že takto se peníze od souvěrců vybíraly již za předchozího faráře. SOkA Děčín, pracoviště Podmokly, fond Vs Česká Kamenice – stará registratura, neinventarizováno, sign. II K – 5/5 Post 1/Nro 7, opis dopisu hinterhermsdorfského faráře vrchnímu českokamenickému panství z 20. 2. 1816.

186 Tamtéž, sign. II K – 5/5 Post 1/Nro 10, protokol z jednání na českokamenickém vrchnostenském úřadu z 21. 3. 1816.

II. Čas tolerance (1781–1861)

V období mezi lety 1781 a 1861, nazývaném dobou toleranční, byla určitým nekatolickým církvím umožněna činnost. Jejich působení omezovala četná nařízení, v první řadě toleranční patent Josefa II., vydaný pro české země 13. října 1781. Navzdory tomu, že tolerované konfese nebyly postaveny na roveň katolictví, představuje rok 1781 významný mezník v náboženských poměrech habsburské monarchie. Toleroval pouze konkrétní vyznání, mezi která patřila augsburská a helvetská konfese a tzv. nesjednocení Řekové, tedy pravoslavná církev, jimž byl povolen veřejný kult, to jest otevřené praktikování víry.

Dle tolerančního patentu mohly evangelické sbory vznikat pouze tam, kde se k nové víře přihlásilo 500 jednotlivců či 100 rodin. Při nesplnění této podmínky existovala možnost udělení výjimky formou císařské milosti. Nová evangelická obec mohla povolat vlastního kazatele,¹⁸⁷ kterého však musela být schopna finančně zajistit, což evangelické poddané nezbavovalo povinnosti platit za vykonané církevní úkony odpovídající štolové poplatky také místně příslušnému katolickému duchovnímu správci. Povoleno bylo rovněž zaměstnat evangelického učitele. Zajištění bohoslužebného prostoru, limitované nařízeními tolerančního patentu, znamenalo další sborové výdaje. Výstavba modlitebny, jak kultický objekt tolerovaných církví patent nazýval, se také řídila jeho omezeními, popřípadě jejich výkladem příslušnými úředníky. Budovy se neměly podobat kostelům, bylo u nich zakázáno stavět věže, nesměly mít zvony, omezován byl často také tvar oken, vchod musel být prolomen z boku

187 Srov. nejnověji Sixtus Bolom-Kotari et al.: *Žrození z osvěcenských reforem. Toleranční kazatelé z Uher v procesu formování české společnosti (1781–1870)*, Praha 2022.

a nikoli z ulice. Vzhled modliteben měl připomínat nerovnoprávné postavení tolerovaných jinověrců.

Ačkoli tolerančnímu patentu předcházely žádosti poddaných o náboženskou svobodu, množící se již koncem vlády císařovny Marie Terezie, byly důvody k jeho vydání především hospodářského charakteru. Stíhání a vyhnání nekatolíků představovalo pro státní pokladnu značné zatížení, odchod obyvatel monarchie z důvodu svobody svědomí odváděl podunajskému soustátí pracovní sílu. Nekompromisní postoj státních úřadů vůči nekatolíkům odrazoval cizince z protestantských zemí od usazení v zemi. Náboženská tolerance Josefa II. měla přispět k legislativní unifikaci habsburské monarchie, zlepšení hospodářské kondice soustátí a umožnění jeho rozvoje. Nepovolovala proto více, než bylo nutné.

U německých obyvatel českých zemí toleranční patent větší ohlas nevyvolal, vzniklo jen několik německojazyčných sborů. V oblastech s výjimečnou pozicí náboženské svobody, tedy ve Slezsku a Ašsku, se nezměnilo nic, patent nepřinášel náboženskou svobodu v takovém rozsahu, v jakém se zde doposud uplatňovala. V českých zemích vznikly německojazyčné evangelické obce jako německý vojenský sbor v Praze (1782) a sbor pro dělníky z Köfflerovy továrny v Brně (1782), který měl právě za úkol přilákat pracovní síly z ciziny. Oba tyto sbory byly patronátní, což bylo v českém prostředí (s výjimkou Ašska a Slezska) ojedinělé. V Praze roku 1790 vznikla německá evangelická obec. Kromě nich se konstituovaly venkovské sbory evangelické církve augsburského vyznání, a sice Heřmanovy Sejfy (dnes Rudník, 1782), Suchdol nad Odrou (1782), Holčovice (1783) a Habřina (1784).¹⁸⁸

Pro oblast severních Čech sehrála největší roli právě evangelická obec v Habřině u Úštěku. Ve vsi a jejím okolí zažádali tajní evangelíci sdružení kolem krejčího Wenzela Schuberta z Náčkovic o přestup k evangelické církvi, avšak již v době povinných tzv. šestinedělních cvičení. Navzdory překážkám 204 nekatolíků získalo cestou milosti císaře Josefa II. možnost založit sbor, postavit modlitebnu a povolat pastora.¹⁸⁹ V severních

188 *Schematismus der evangelischen Kirche Augsb. und Helvet. Bekenntnisses in den im österr. Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern*, Wien 1875.

189 Základní informace ke vzniku sboru přináší I. Burian – J. Melmuk – E. Mulmuková-Šašecí (ed.): *Evangelíci*, 2. díl, s. 82; Joseph R. Grunert: *Heimatkunde des Auschauer Bezirkes*, Auscha 1884, s. 38–39, 117–119; Josef Jarschel: *Geschichte der Stadt Auscha*, Auscha 1922, s. 257–258; doposud nejpodrobněji pro počáteční fázi *Kurze Beschreibung von Naschewitz a Aus den Anfängen der evangelischen Gemeinde Haber*, *Leitmeritzer Bote* 46, Leitmeritz 1934, s. 60–79. Nově pak popularizační shrnutí podává též Ursula Weissgerber: „...mühselig und...“ Zur Geschichte der Evangelischen Toleranzkirche in Haber/Habřina, *Sudetenland* 2002, s. 246–249. Starší česká historická produkce zpracovávala dílčí témata, srov. Josef Lukášek: *K dějinám doby*